

TARTALOM

Tanulmányok

BIRÓ ANNAMÁRIA, A történelem mint politikai provokáció az 1790-es évek röpiratirodalmában	3
BENŐ ATTILA, Modalitás, nyelvi kategorizálás, fordítás	29
MÁTÉ DÉNES, Gondolatok az antonímiáról.....	43

Kisebb közlemények

NAGY L. JÁNOS, Petőfi egy tízoros disztichonja	53
SIMONCSICS PÉTER, Mi van a <i>semmi</i> és a <i>nincs</i> között?	63

Adattár

KONTRA MIKLÓS-PÉNTEK JÁNOS-SZILÁGYI N. SÁNDOR, A Kárpát-medencei szociolingvisztikai vizsgálat 1996. évi romániai kérdőíve és keresztáblái (II.)	74
--	----

Szemle

IMRE ZOLTÁN (szerk.), Átvilágítás. A magyar színház európai kontextusban (<i>Zsigmond Adél</i>)	91
MURÁDIN LÁSZLÓ, Erdélyi magyar nyelvföldrajz. Nyelvészeti tanulmányok (<i>Csomortáni Magdolna</i>)	93

Hírek

ANTAL ÁRPÁD (Cs. Gyimesi Éva)	97
---	----

SUMAR

Studii

ANNAMÁRIA BIRÓ, Istoria ca provocăție politică în literatura pamfletară din anii 1790	3
ATTILA BENŐ, Sensul modal, categorizare lingvistică, traducere	29
DÉNES MÁTÉ, Note privind antonimia	43

Articole

JÁNOS NAGY L., Asupra unui distih de zece rânduri de Petőfi	53
PÉTER SIMONCSICS, Ce este între <i>semmi</i> ('nimic') și <i>nincs</i> ('nu există')?	63

Materiale și documente

MIKLÓS KONTRA–JÁNOS PÉNTEK–SÁNDOR SZILÁGYI N., Chestionarul și tabelele statistice ale cercetării sociolingvistice din 1996, privind limba maghiară din România (II.)	74
---	----

Recenzii

ZOLTÁN IMRE, Átvilágítás. A magyar színház európai kontextusban (Teatrul maghiar în context European) (<i>Adél Zsigmond</i>)	91
LÁSZLÓ MURÁDIN, Erdélyi magyar nyelvföldrajz. Nyelvészeti tanulmányok (Geografie lingvistică maghiară din Transilvania. Studii lingvistice) (<i>Magdolna Csomortáni</i>)	93

Știri

ÁRPÁD ANTAL (<i>Éva Cs. Gyimesi</i>).....	97
---	----

TANULMÁNYOK

A TÖRTÉNELEM MINT POLITIKAI PROVOKÁCIÓ
AZ 1790-ES ÉVEK RÖPIRATIRODALMÁBAN

A magyar szakirodalomban Ballagi Géza megalapozó műve¹ után indul meg azoknak a politikai röpiratoknak az elemzése,² amelyek az 1790–92-es időszakban keletkeztek, s amelyek számát Ballagi mintegy 500-ra teszi.³ Pruzsinszky különösen ezen röpiratok természetjogi vonatkozásait vizsgálja, megállapítva, hogy a politikai élet szereplőinek jó része a természetjog igazi tartalmával, eredeti céljaival részint nem volt tisztában, részint a társadalmi szerződés fogalmát érdekei alapján igen különböző módokon értelmezte.⁴ Szükségesnek tartom a legfontosabb röpiratok álláspontjainak rövid vázolását. Véleményem szerint ugyanis a politikai gondolkodás erős befolyású volt a történeti kutatások irányának és mondanivalójának meghatározásában. Nem csupán arról van szó, hogy fel kell tárnunk, hogy e korszak szereplői milyen világ-, társadalom- és emberkép alapján gondolkodtak, hiszen ezzel csupán maguknak a röpiratoknak az elemzéséhez juthatunk közelebb. Schlett István a röpiratok alapos tanulmányozásában látja megragadhatónak, hogy milyen okok következtében gyengült meg egy-egy eszmei konstrukció, hogyan erősödtek meg konkurens ideológiák, vagy hogy a politikáról való gondolkodásban és beszédmódban hogyan történtek meg a paradigmaváltások.⁵ Arra vonatkozólag azonban, hogy ezeknek a röpiratoknak a tartalma, a közöttük és körülöttük szerveződő viták hogyan hatottak a szépirodalom, a történeti irodalom vagy a sajtóirodalom további alakulására, viszonylag kevés információt kapunk. Szintén kiegészítésre szorul a röpiratok erdélyi recepciójának a feltárása a felhasználható források hiánya miatt. Ha konkrétan nem is bizonyítható a hatás, az erdélyi értelmiség témaválasztásait nem csupán a politikai helyzetre adott reakcióként lehet megítélni, hanem a röpiratokban felhozott vádakra írott polemikus iratokként is értelmezhetjük őket. Ezért különösen azoknak a szövegeknek a rövid bemuta-

¹ Ballagi Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Franklin Társulat. Budapest, 1888.

² Különösen Benda Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*. In: Lukáts János (szerk.), *Benda Kálmán, A nemzeti hivatástudat nyomában*. Mundus. Budapest, 2004, 236–66.

³ Ballagi *i.m.* 283

⁴ Pruzsinszky Sándor, *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó. Budapest, 2001. 12.

⁵ Schlett István, *A magyar politikai gondolkodás története*. Korona Kiadó. Budapest, 1996.

tására helyezem a hangsúlyt, amelyek tematikája vagy tematikájának cáfolata a későbbi erdélyi szövegekben is megjelenik.

A magyar alkotmányt ért támadások a II. József politikáját pártolók részéről tulajdonképpen már korábban megkezdődnek. Franz Rudolf Grossing⁶ 1786-ban jelenteti meg *Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht* című művét,⁷ amelyben azt bizonyítja, hogy Álmostól kezdve Mária Teréziáig Magyarország örökösödési monarchia volt, a királyok a nemesi réteg mellőzésével rendelkeztek államügyekben, és csupán egyes gyengébb királyok uralkodásának ideje alatt tudták csak elérni a magyarok azt, hogy országgyűléseket tarthassanak. Az Aranybullát is csak erőszakkal tudták életbe léptetni, a koronázás csupán ceremónia, a hitlevél aláírása pedig semmire sem kötelezi az uralkodót. Ha történetileg tekintik tehát az eseményeket, II. József abszolutista rendelkezései jogosak, hiszen már Álmos is leszármazottait jelölte ki a magyarok uralkodóiként, szabad választásról szó sem lehetett. Az 1790-es években felerősödik az ilyen jellegű kiadványok jelenléte a közéletben, homogén állásponttól azonban sem magyar, sem erdélyi, sem pedig ausztriai körökben nem beszélhetünk. Benda Kálmán felhívja a figyelmet arra, hogy ezeket a röpiratokat általában nem a politikai táborok vezetői írták. A különböző hangvételű pamfleteket pedig aszerint osztályozza, hogy szerzői melyik társadalmi és politikai rétegből származnak.⁸ A magyarországi nemesi felvilágosodás képviselőinek álláspontját Batthyány Alajos gróf latin nyelven megjelentetett szövegeiben véli megragadhatónak, mellette azonban Széchényi Ferenc és titkára, Hajnóczy József is felsorakoztatható. Batthyány a francia példából indul ki, az készíti a lehetséges reformok végiggondolására, hogy a jog nélküli tömegek maguk fogják kezükbe venni az irányítást, a nemesi felvilágosult réteg azonban elkerülendőnek tartotta a forradalmat. Bizonyos előjogokról való lemondásra kérte a nemesi réteget, az uralkodói hatalmat azonban ő is korlátozni akarta, az országgyűlést pedig fontos gyakorlati problémák megoldására sürgette. A jobbágykérdésben voltak ugyan ellentétek, de amiben a nemesi reformerek egyetértettek, az egyrészt az udvar önkényének és központosító törekvéseinek elutasítása, másrészt a teológiai világszemlélet, a babonák, a hiszékenység, a fanatizmus elvetése volt. Bár nem akartak radikális reformokat véghezvinni, a köznemesség még az ő viszonylag visszafogott elképzeléseiknek sem kívánt teret engedni. Ócsai Balogh Péter, a Hétszemélyes Tábla bírájának nevéhez kötik II.

⁶ Grossing munkáit mind kortársai, mind pedig a későbbi szakirodalom problematikus személyisége felől ítéli meg. Mivel írásaiban a bécsi udvar irányába tanúsított személyes bosszúállás is nagy hangsúlyt kap, ilyen jellegű szövegeit csak alapos összehasonlító elmezés után lehetne tárgyilagosan megítélni. Idézett munkájának latin nyelvű változatát viszont állítása szerint Mária Terézia felkérésére írta, így a német nyelvű szöveg a birodalom területéről való kitiltás ellenére is megjelenhetett Bécsben. Munkáinak felsorolására ld. Szinnyeit.

⁷ Grossing, Franz Rudolf, *Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht, aus dem Latein.* H.n., 1786.

⁸ Benda *i.m.* 244.

Lipót hitlevelének első megfogalmazását,⁹ amely szinte a függetlenségig menő önállóságot követelt az országnak és a köznemesség hegemoniáját biztosította volna. Ócsai Rousseau társadalmi szerződését használta kiindulópontként, ám a rousseau-i elképzeléseket oly módon módosította, hogy a „népet” a nemességgel azonosította, és követelte a szerződés újratárgyalását, mégpedig a nemesség diktálta feltételekkel.¹⁰

Annak ellenére, hogy II. Lipótnak lehetősége nyílt a követelések visszautasítására, mind az udvar, mind pedig az eleve udvarpárti értelmiségiek oldaláról hevesen támadni kezdték a magyar viszonyokat. Benda Kálmán szerint II. Lipót tudatosan szervezte meg azt a röpirat-hadjáratot, amely a magyar nemesség kéréseit volt hivatott nevetségessé tenni.¹¹ Eszközként ehhez a tervéhez Leopold Alois Hoffmann-t használta, aki könnyen és hatásosan írt. Feladata az volt, hogy egy nagy röpiratban leplezze le a magyar nemesi mozgalom reakciós arcát, ugyanakkor pedig biztassa a városokat jogaik védelmezésére.¹²

A *Babel* című röpirat előkészítésében az is szerepet játszott, hogy II. Lipót a városi polgárokat (főleg a németeket) a magyar nemesek ellen akarta hangolni, ezáltal megerősíteni saját hatalmát. Ezért volt lehetséges az is, hogy a száz városok küldöttei az országgyűlést megkerülve egyenesen Bécsben terjesztették elő sérelmeiket, illetve az erdélyi magyarokéhoz képest a sokkal nagyobb arányú röpiratirodalmuk¹³ is ezen intézkedés eredményeként is értelmezhető. Az ugyancsak Hoffmann-nal megíratott kérvény a városi polgárok sérelmeit tartalmazza, amely szerint a városi küldöttek ott vannak ugyan a diétán, de szavazatuk keveset ér, gyakran pedig a városokat olyan nemesek képviselik, akik nem foglalkoznak a polgárság ügyeivel.

A névtelenül megjelent *Babel* című röpirat tehát erre a mesterségesen generált helyzetre játszik rá, amikor a nemesi-nemzeti elképzelések fonákságaira, a rendi szűkkeblűségre mutat rá, a mozgalom feudális jellegét bizonyítja és kimutatja, hogy a francia jelszavakat csak megtévesztésül használják, mivel a népről beszélve csupán a nemesekre gondolnak.¹⁴ Bevezetőjében eleve kizárja azokat a támadási felületeket, amelyek hasonló esetekben a magyarok rendelkez-

⁹ Benda *i.m.* 249.

¹⁰ Annak alátámasztására, hogy a nemesség a Nyugatról importált eszméket konzervatívnak nevezhető célok elérésére használta fel, ld. Vermes Gábor, *A tradicionalizmus és a felvilágosodás keveredése a tizenyolcadik század második felében Magyarországon*. In.: *Sic itur ad astra*, 2006/3–4, 87–112.

¹¹ Benda *i.m.* 260.

¹² Ballagi cáfolja azt a nézetet, hogy Hoffmann-t az udvar bérelte volna fel. Szerinte személyét Bécsben sem nézték jó szemmel, ezért is tartották szükségesnek 1792-es nyugdíjazását. Ballagi *i.m.*, 387. Gaál Bernadett Hoffmann kéziratos életrajza közlésekor azonban maga is a Bécsi Udvar alkalmazottjának tekinti a röpirat szerzőjét. Gaál Bernadett, *Leopold Alois Hoffmann életrajza 1792-ből*. In: Lymbus. *Magyarságtudományi forrásközlemények*. Budapest, 2003: 273.

¹³ Ehhez lásd Biró Annamária, *1790 körüli száz röpiratok*. In: Erdélyi Múzeum 2008/1–2, 64–76.

¹⁴ [Hoffmann, Leopold Alois], *Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. Gedruckt im römischen Reiche, 1790.

zésére állnak. *Emberbarátként* definiálja magát, ilyen szempontból pedig teljesen irreleváns álláspont, hogy Magyarország szülötte-e, vagy pedig külföldiként beszél, hiszen emberi törvényekről, nem pedig országok alkotmányáról ír.¹⁵ Abból indul ki, hogy a magyar politikai életet bábéli állapotok jellemzik, nincs egységes álláspont, és maga a nemesi réteg is több csoportosulásba tömörül, melyek egyedül saját érdekeiket védik. Elveti a szabadság fogalmát, melyet csupán nyelvi konstrukciónak tart, hiszen az értelmezésből az következne, hogy törvények nélküli világban kellene élniük az önmaguk ellátására sem képes embereknek. A nemesi szabadságot ilyen értelemben úgy tárja olvasói elé, mint egy lehetetlen állapotot, amellyel a nemesek csupán azt kívánják elérni, hogy uradalmaikban a királyéhoz hasonló hatalommal bírjanak.¹⁶

Nem egészen világos azonban annak a szabadság-fogalomnak a besorolhatósága, amelyet Hoffmann használ művében. A francia forradalomra való utalás a liberális értelemben vett szabadság-fogalomra utalhatna, viszont a francia forradalom teoretikusai sem beszéltek arról, hogy a szabadság egyben a törvények hiányát jelentené. Azzal, hogy Hoffmann csupán nyelvi konstrukciónak tartja a fogalmat, tudatosan kilép a korszak értelmezési regisztereiből. A magyar nemesi mozgalom szabadság-fogalmát ezáltal átértelmezi, és nem a Takáts által ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódjának nevezett fogalomkészletben interpretálja, hanem egy olyan jelentést tulajdonít neki, amely teljesen értelmezhetetlen volt a korabeli nemesi csoportokban. Arról sem beszélhetünk, hogy szövege ellentmondások nélkül a felvilágosult kormányzás diskurzusába illeszkedne, hiszen ennek is egyik alapvető fogalma a szabadság, amely jól körülhatárolt jelentéssel bírt. A nyelvi interpretáció egy elsődleges jelentéssel ruházza fel a fogalmat, mely sem egyik, sem másik regiszterbe nem épülhet be. Ezért a szövegre írott válaszok tulajdonképpen nem tudnak érvelni ellene, mert a diskurzuson belüli fogalomhasználat hibás mivolta helyett a fogalom teljes elvetésére buzdítja olvasóit. A zárókép igen hatásos, vérbeli zsurnalisztára vall, nem pedig történetileg-politikailag művelt tudós szövegére. Szent István királyt idézi meg, aki látván az országgyűlésen történeteket megfeddi a magyarokat hűtlenségük, vakságuk és hálátlanságuk miatt, a legitim királyban az uralkodót nevezi meg, akitől a magyaroknak nem lett volna szabad eltávolodniuk: *„Auf einmal stellt sich König Stephan der Heil. meinen Augen dar. Ich sehe ihn aus seinem Grabe steigen. Er tritt in die Landtagsversammlung zu Ofen. Ich höre ihn mit dem Ohr meines Geistes folgende nachdrückliche Rede sprechen. [...] »Zwar ich weis alles, was jetzt in diesem Lande geschieht. Ich kenne sie die unglücklichen Werkzeuge des Verderbens meines Vaterlandes. Bey Gott dem Gerechten, dem ich angehöre, ihr seyd ein blindes und undankbares Volk geworden! Anstatt*

¹⁵ Babel, 2.

¹⁶ Babel, 26.

daß euer König mitten unter euch sitzen, und gemeinschaftlich mit euch über das Wohl des Reichs sich berathschlagen sollte, habt ihr ihn von euch entfernt.»¹⁷

Míg a *Babel* többnyire aktuális politikai kérdéseket öntött agitációs formába, folytatása, a *Ninive* általános negatív képet fest a magyar nemességről, olyan évszázados sztereotípiák használatával, amelyek már elterjedtek voltak a német köztudatban: tudatlanság, műveletlenség, idegengyűlölet jellemző a magyar nemesre. A magyar megnevezés helyett legtöbb esetben a *hun*, *hunnisch* jelzőt használja, minden esetben a barbárság szinonímiájaként. A németiség érdemeit az emberhez méltó életforma bevezetésében látja, folytatása és előképe tehát azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint a magyarság nem maradhatott volna fenn német segítség nélkül: „*Es mag vielleicht nicht unwahr seyn, daß die Deutschen die Art und Weise, wie man als ein Mensch und nicht wie ein Mit-telding von Mensch und Vieh leben müsse, zuerst in Ungarn eingeführt haben. Es läßt sich fast nicht läugnen, und die Vernünftigen im Lande gestehen es gern ein, daß das Bischen Kultur, der feinere Geschmack, die sanfteren Sitten, die Liebe zu den Wissenschaften, die gebildetere Erziehung, die lebhaftere Industrie, das aufkeimende Kommerz, das Erwachen der schönen Künste und mehrere dergleichen Dinge eigentlich ein Werk der Deutschen sind; und daß die Deutschen es sich alle ihnen eigne Mühe haben kosten lassen, diese Dinge zum künftigen bessern Wohlstande von Ungarn ins Land zu pflanzen und darin zu verbreiten.*“¹⁸

A röpiratok természetesen számos ellenreakciót váltottak ki, Ballagi hosszasan sorolja a cáfolatokat.¹⁹ Mivel azonban eleve agitatív szövegekről van szó, tényekkel és törvényekkel nem lehetett hatásosan visszavágni. Nem sokkal később azonban Hoffmann újabb névtelenül megjelenő szöveggel jelentkezik (*Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte* címmel), amely azonban már nem aktuális politikai kérdéseket feszeget, hanem a magyarok történelmével kívánja bizonyítani barbárságukat és a

¹⁷ Babel, 95–7: „Egyszercsak szemeim előtt megjelenik Szent István király. Látom őt sirjából felkelni. A budai országgyűlésre tér be. Hallom, ahogyan határozottan a következőket mondja. [...] »Minderről tudok, ami ebben az országban történik. Ismerem őket, hazám romlásának szerencsétlen okozóit. Az igazságos Isten szemében, akihez én is tartozom, vak, hálátlan néppé váltatok. Ahelyett, hogy királyotok köreitekben lenne, és együtt tanácskoznátok a birodalom javáról, eltávolítottátok őt magatoktól.«

¹⁸ [Hoffmann, Leopold Alois], *Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. Auch im römischen Reich gedruckt, 1790. 43–4. „Talán nem mondunk valótlanúságot, ha azt állítjuk, hogy az állati létmódból kiemelkedő, de az emberit még el nem érő létmód helyébe Magyarországon elsőként a németek vezették be az emberhez méltó civilizációt és kultúrát. Aligha tagadható, és a műveltebbek szívesen igazolják is állításunkat, hogy a kultúra alapjainak lerakása, a finomabb ízlés, a pallérozottabb erkölcs, a tudományok szeretete, az igényesebb nevelés, az ipar fellendülése, a kereskedelem megizmosodása, a szépművészetek ébredése és sok más kezdeményezés a németek műve; és az is kétségen kívül áll, miszerint a németek igen sokat dolgoztak ezen elképzeléseik meggyökereztetésén és termőre fordításán, Magyarország majdani jólétének előmozdítására.”

¹⁹ Ballagi *i.m.* 390–4.

királlyal szembeni mindenkori hűtlenségüket.²⁰ Ugyanúgy a szabadság fogalmából indul ki Rousseau-t idézve és továbbra is tagadva annak relevanciáját, hogy a szabadság fogalma bizonyos törvények és betartandó szabályok elvetésével értelmezhető lenne. Polgári berendezkedésű monarchia vagy köztársaság mintaképét állítja olvasói elé az előszóban, arra viszont nem tér ki, hogy a mindenkire egyformán érvényes törvények és a monarchia intézménye hogyan férhet meg egymás mellett.²¹ Ebben az esetben valóban a felvilágosult kormányzás szótárából vett jelentésekkel operál, azt viszont nem veszi figyelembe, hogy a magyar szövegek szerzői, vagy az országgyűlésen felszólaló küldöttek sem a törvénytől való szabadság fogalmát használták szövegeikben. Munkájának explicit célja (és hasonlóval csak rejtettebb módon találkozhatunk a későbbi szövegekben) bebizonyítani, hogy a magyar és barbár kifejezések korábban ugyanazt jelentették, a magyar nemzet szinonimái a gyűjtogató, rabló és hasonló megnevezések voltak, ezáltal minden más nemzettől gyűlöltettek.²²

A nép, nemzet fogalmának többértelmű jelentésére maga a szerző is felhívja a figyelmet, megállapítva, hogy a magyarok történelméről értekezve kizárólag a nemesi réteget érti a fogalmak alatt, ugyanazon bekezdésen belül azonban ellentmondásba kerül önmagával, hiszen a bekezdés végén a néptömegek sanyarú sorsa felett sajnálkozik, amely a nemesség reformellenes magatartása miatt szenved:

„Meine Leser werden wohl von selbst merken, daß ich hier das Wort Volk, oder Nazion, in dem falschen Sinn der Aristokraten gebrauche; denn so vielfältig

²⁰ [Hoffmann, Leopold Alois], *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte*. Frankfurt und Leipzig, 1792.

²¹ [Hoffmann], 1792, VII–VIII. „...kann ein Volk sich nur erheben, durch einen hohen Grad der Kultur den Besitz und weisen Gebrauch der Künste und Wissenschaften die Gerechtigkeit seiner Tribunale, und die Weisheit seiner Gesetze und bürgerlichen Verfassung, in welcher der Mensch nicht unter sich selbst erniedriget, Dieser von Jenem der Sklave sein darf, und keine andere Beschränkung seines Willens, aber auch keine andere Freiheit kennt, als den wohltätigen Zwang der Gesetze, der Alle umfaßt, ohne auf den Unterschied des Standes dabei zu sehen. Ein solcher Staat heisse nun Monarchie oder Republik, so ist der, auf diese Vorzüge sich gründende Stolz seiner Bürger, gerecht und rühmlich...“, „...csak az a nép emelkedik, melynek kultúrája magas fokon áll, a birtokába vett művészeteket és a tudományt bölcsen műveli, melynek törvényei bölcssek, ítélőszékei igazságosak, polgári alkotmányának szabályai szerint ember nem alázhat embert, senki nem lehet rabszolga, és senki sem ismeri el akaratának más korlátozását – de nem fogad el más szabadságot sem – mint amit a rendi megkülönböztetés nélkül mindenkire érvényes törvények jótét kényszere megenged. Mindegy, hogy alkotmányos monarchia vagy köztársaság-e az ilyen ország, kiválóságára méltán lehet büszke minden polgára.”

²² [Hoffmann], 1792, XVII–XVIII. „...macht man doch zwischen den Namen: Ungar und Barbar, einen Unterschied. Vorher waren die Wörter von gleicher Bedeutung, und die Ungarn jener rohen Zeiten zwar berühmt, aber wie Mordbrenner, Freibeuter und Räubern und als solche von andern Nationen auch allgemein verabscheuet gehaßt und verachtet.“; „...ma már különbséget teszünk a magyar és a barbár kifejezés között. Korábban rokonértelmű szavaknak tekintették őket, és bár azon előidők magyarjai tényleg híresek is voltak, ám hírhezt gyilkosokként, fosztogatókként és rablókként tartották őket számon, gyűlölték, utálták és megvetették a többi nációk.”

*es auch schon gesagt sein mag, so kann es doch nicht oft genug wiederholt werden, daß nicht die Nation, nämlich der Bürger und Bauer, sich Josephs Anstalten widersetzte, sondern ein kleiner Theil derselben, der, aber sehr unrecht, immer statt des Ganzen das Wort führet. Das war von Ewigkeit her der Fall in Ungarn, wodurch denn auch alle vernünftigen Reformen verhindert worden sind, und das Volk bis itzt in seinem elenden Zustande geblieben ist.*²³

A bevezető után Hoffmann rátér tulajdonképpeni tárgyára, annak bizonyítására, hogy a magyar nemesség egyrészt saját jelenéig a honfoglalás kori barbár tulajdonságainak továbbörökítője, másrészt pedig, hogy a történelem folyamán számos olyan eset ismert, amikor hűtlen volt királyához. A szerző céljainak megfelelő módon szelektál, nem kívánja a magyarok történetét megírni, írásával a magyarok beszédmódjára kíván válaszolni, akik követeléseik jogosságát általában történelmi példákkal igazolják, anélkül azonban, hogy ezen történetek ellentmondásosságaira felhívják a figyelmet, egyáltalán észrevennék azokat.²⁴

Ebben a kontextusban jelentős szerephez jut a magyar eredettörténet, melynek megírásában egyik fő forrása August Ludwig Schlözer. Azzal indít, hogy leépíti a hun–magyar azonosság mítoszát, amelyre a magyarok véleménye szerint jogosan büszkék lehetnének, ha igaz lenne. A finn–lapp közös eredetet nem tartja megvetendőnek, azt állítja viszont, hogy az őshazában a magyarok egy alárendelt törzset képeztek, a hun rokonság retorikájából származó kegyetlenség toposza így egy bosszúszomjas elnyomott nép kitörési lehetőségeként manifesztálódik.²⁵ Ugyanúgy átértelmeződik a fertilitas Pannoniae toposza, ebben az esetben még az a vád is éri a magyarokat, hogy a lapp rokonság szégyellése helyett inkább példát kellene venni a lappokról, hiszen a legmostohább körülmények között is képesek viszonylag jól élni, míg a magyarok a hihetetlenül termékeny földjüket sem tudják kihasználni. Az említett funkción túl a barbárság jellemzőinek hangsúlyozása: az ellenség szívének kitépése, vérének megivása, mértéktelenség, kultúra és emberi érzések hiánya, azt a célt is szolgálja, hogy a 18. század végi magyarok jellemzésében is szerepet kapjon. A II. József halála utáni „örjögések” minden szemtanú számára azt bizonyították – véli Hoffmann – hogy kortársaik semmiben sem különböznek ősapáiktól.²⁶ Hoffmann tehát

²³ [Hoffmann], 1792, XXIII. „Olvasóim talán maguktól is felismerik, hogy itt a nép vagy nemzet szót a nemesség hamis értelmezése szerint használom; mert lett légyen ismételve unos-untalan, mégsem lehet elégszer rámutatni arra, hogy nem a nemzet, vagyis a parasztság és a polgárság berzenkedett József intézkedései ellen, hanem csak a lakosság kis része, amely azonban, helytelenül, az ország teljes lakossága szószólójának szerepében tetszelgett. És ma is ezt teszi, mert Magyarországon ősidők óta ez van, ezért futott zátonyra minden értelmes reformtörekvés, ezért kellett a népnek megmaradnia a mai nyomorúságos állapotában.”

²⁴ [Hoffmann], 1792. 51.

²⁵ [Hoffmann], 1792. 6–9.

²⁶ [Hoffmann], 1792, 9. „Meine Leser mögen hier Vergleiche anstellen, und selbst urtheilen, inwieferne überhaupt die auffallendsten Züge dieser Schilderung noch auf die heutigen Magyaren

eleve manipulatív céllal nyúl a történetírás nyújtotta keretekhez, nem a kultúra elterjedésének pozitív hatásait kívánja bizonyítani (mint előző írásaiban, ahol a németek szerepét ebben emelte ki), hanem szélesíteni azt a szöveganyagot, amely azt hivatott bizonyítani, hogy a magyarok alkalmatlanok a monarchia-, vagy köztársaságbeli civilizált, törvényes keretek közti életre.

Hasonlóan a *Babel*hez és *Ninivé*hez a *Grosse Wahrheiten* is felháborodást váltott ki a magyar nemesség köreiből, a cáfolatok azonban mégsem köreiből, hanem a bécsi udvar alkalmazottai tollából születnek.²⁷ Előbb Johann Alxinger, II. József reformjainak lelkes híve írt cáfolatot, amelyben pontról pontra cáfolja Hoffmann a király irányába tanúsított hűtlenséget bizonyító állításait, majd pedig Huber, aki műve címében egy nagy jelentőségű kérdést fogalmaz meg: befolyással lehet-e egy Hoffmann-hoz hasonló szerző a német közvéleményre. Természetesen Hoffmann reagált ezekre a cáfolatokra, a továbbiakban témánk szempontjából azonban csupán a megfogalmazott vádak jutnak szerephez, hiszen nem csupán a magyarországi, hanem az erdélyi tudós társadalom is fontosnak tartotta saját álláspontját felvázolni, még akkor is, ha ez csupán kézirat formában terjedt.

A magyar nyilvánossági szféra több szempontból is megosztott volt 1790–92 között. A vallási, rendi érdekelletetek meghatározták a megjelent szövegek argumentációs stratégiáit, viszont gátolták az egységes fellépésnek a látszatát. Míg egyes szerzők az alkotmány átalakításán fáradoztak, az írók másik csoportja a fennálló intézményrendszer működőképességét vizsgálta, illetve a külföldről érkező vádakra próbált felelni. Feltűnő ezekben a szövegekben az erdélyi viszonyok szinte teljes fokú mellőzése, amennyiben szó van róla, csupán az unió kapcsán említik. Az erdélyi szerzők ugyancsak egy fenntartható alkotmány kidolgozásán munkálkodnak, tudományos munkásságuk is ennek rendelődik alá.

passen. Diejenigen, die nicht aus eigener Erfahrung mit dem individuellen Charakter derselben bekannt sind, dürfen sich ja nur an ihre lärmende Kongregationen und so mancherlei tobende Auftritte, mit einem Wort, an alles das erinnern, was kurz vor und nach dem Tode Josphehs des Zweiten in Ungarn vorging; sollten sie da wohl nicht die größte Aehnlichkeit zwischen den Vätern und ihren Urenkeln bemerken?"; „Olvasóim itt maguk is elvégezhetik az összehasonlítást, és eldönthetik, hogy találóak-e, s ha igen, mennyiben alkalmazhatók a leírás főbb megállapításai a ma élő magyarokra. Akik nem tapasztalatból ismerik a magyarok sajátos jellemét, csupán a zajos gyűléseikről és egyes szónokok örvöngő fellépéséről szóló tudósításokból, egyszóval arra kénytelenek hagyatkozni, ami röviddel II. József halála előtt és után történt; ne látnák ők is az ősök és az unokák között fennálló szembetűnő hasonlóságot?

²⁷ Egyetlen kivételként talán gróf Fekete Jánost említhetnénk, egyik leveléből az derül ki, hogy ő maga is írt egy cáfolatot Hoffmann könyvére, bár az soha nem jelent meg. Fekete János Aranka Györgynek, 1799. augusztus 22. In: Enyedí (kiad.), 1990. *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*. It. 467–71.

A politikai szövegek hatása az erdélyi tudós körökben

Az információáramlás módjához nyújt érdekes adalékot Aranka György és a tudománypártoló báró, Prónay Sándor 1792-es levelezése.²⁸ A kiadás alapján ugyan csak az evangélikus származású Prónay báró leveleit ismerjük, ezek viszont bizonyítékai annak, hogy az események leírása önmagában nem forrásértékű, azaz a politikai, kulturális törekvések helyes megítéléséhez szükségesnek tartották a megjelent szövegek ismertetéseit, adott esetben azok elküldését. Prónay beszámol az 1790/91-es országgyűlési eseményekről, ezen belül saját álláspontját is konkretizálja: „*En ugyan soha se voltam barátja ama kemény s nyers Magyar Nemessi Aristocratismusnak, s különösen Erdélybe gyakorta megbotránkoztam ama ott uralkodo outrirt Aristocraticus Principiumokon; de mégis ezen Democraticus Frantzia világtól irtozok.*”²⁹ Ha Prónayt a korszak politikai színpadán kellene elhelyezni, a mérsékelt, reformoktól sem elzárkózó, egyháza ügyeit szolgáló magyar protestáns nemesség képviselőjeként definiálhatnánk, a fennálló rend reformok általi fenntartásának igénye, a francia eseményektől való elzárkózás pedig a göttingai Schlözer által kialakított állásponthez közelíti. Személyében Aranka a magyarországi eseményekben jártas, a nyugati tudomány eredményeit magáévá tevő, tudós levelezőtársra tett szert, akitől megbízható módon értesülhetett a magyarországi, bécsi és nyugati-európai eseményekről. Ő állítja össze azokat a könyvszállítmányokat is, amelyek nélkül véleménye szerint nem lehet tájékozódni az országgyűlés körüli eseményekben, a bécsi udvar magyar követelésekre adott reakciójában, illetve amelyek szükségesek ahhoz, hogy a Nyelvmívelő Társaság kijelölhesse a megfelelő kutatási irányokat. Az 1792-es küldeményben kiemelt helyet foglalnak el Hoffmann alkotásai, hiszen a magyar nyilvánossági beszédet e szövegek határozták meg. Annak ellenére, hogy Prónay a magyar befogadók által meghatározott beszédmódban szól a *Grosse Wahrheiten* című szövegről, azaz *nevezetes gonosz munkának* nevezi, mely „*Nemzetünk ellen irva van*”, tartalmát pedig abban jelöli ki, hogy a magyarok gonoszságait mutatja be a kezdetektől fogva Mohácsig, ki is lép ebből a körből és elismeri, hogy „*ez maga rendiben nincs rosszul irva; a Historia pragmatice maga tzeljahoz jól ki van dolgozva.*”³⁰ Létezett tehát egy olyan kritikai attitűd, mely a tematikát leválasztja a megfogalmazás módjáról, de az sem zárható ki, hogy a bevallottan arisztokráciaellenes Prónay helyenként egyetérthetett azzal a Hoffmann-nal, aki szintén nem a magyarság egészét, hanem csupán a nemesi túlkapásokat kritizálja. Ugyanakkor arra is felhívja Aranka figyelmét, hogy a munka toldalékában szó esik az angol alkotmányról szóló munkájáról és annak Schlözer *Staatsanzeigen*ében megjelentetett kritiká-

²⁸ Jancsó Elemér, *Aranka György kiadatlan levelezéséből*. In: NylrK. 1970. 189–98.

²⁹ Jancsó *i.m.* 192.

³⁰ Prónay levele Arankához. 1792. április 21, Almás. Jancsó *i.m.* 190.

járól. A komplex kép kialakításához az erdélyieknek nem csupán az országgyűléshez közvetlenül kapcsolható szövegekre van szükségük, hanem újonnan megjelent deista munkákra, Szekér Joakim történeti munkájára³¹ és Cornides könyveinek katalógusára is. Bár a levél csupán egyetlen forrásunk arra, hogy az eseményeket az írott könyvek fényében tekintették, talán mégis megfogalmazható az a következtetés, hogy a tudós körök nem feltétlenül a konkrét politikai cselekvésben, hanem szövegek megjelentetésében látták az önvédelmezés lehetséges eszközeit.

Az erdélyi röpiratirodalom

A Magyarországon megjelent röpiratok számához viszonyítva meglehetősen kevés az Erdélyben magyar nyelven kiadott szövegek száma. Mégsem beszélhetünk egységes álláspontokról, az országgyűlési események rövid vázolója rámutathatott arra, mennyire szétartó volt az ország vezetésében részt vevők véleménye, nem csupán nemzeti, hanem felekezeti ellentétek is felszínre kerültek. Az új alkotmány kidolgozásában csak részben hagyatkozhattak a magyarországi eseményekre, hiszen Erdély különleges jogi helyzete nem tette lehetővé, hogy kész mintát vegyenek át, bár az iratok érvkészlete hasonlóan strukturálódik, mint a magyarországiaké.

Nem röpirat, de az alkotmányos rend áttekintését nyújtja Balia Sámuel, a királyi tábla ülnöke *Erdély Ország közönséges Nemzeti Törvényeinek első Része* című munkájában.³² Mivel az erdélyi jogszokás korabeli értelmezése ebből a szövegből derül ki leginkább, szükségesnek tartom az alapvető tézisek bemutatását. Rögtön a könyv szerkezetének bemutatása után leszögezi a szerző, hogy a magyar és erdélyi alkotmányos rend megkívánja, hogy különbséget tegyen a törvényszerző és ítéletvégrehajtó hatalom között, ugyanis:

„a Magyar Nemzeti Birodalom Igazgatásának dólgai két egymástól megkülönböztetett Részekben föllynak; az egyik, vagy első Részben dólgozik a Király, vagy Fejedelem a Statusokkal együtt, azon Törvényeket, mellyek által a Birodalom is igazgattatik, szerevén; másik Részben ismét a Király, vagy Fejedelem de a Tiszt-viselőkkal, és azok által a szereztetett Törvényeket tellyesítvén.”³³

A munka első és egyetlen részében csupán a törvényszerző hatalom kérdéskörével foglalkozik, a tervezett második kötet tudomásunk szerint nem készült el. Balia a korban elterjedt szerződéselméletekből indul ki, a szabadnak született emberek egyenlősége a magántulajdon megjelenésével tűnt el, ekkor vált szükségessé törvények által szabályozni a magántulajdon védelmét. A szer-

³¹ Szekér Joakim, *Magyarok Eredete a Régi és Mostani Magyaroknak nevezetesebb Tselekedeteivel együtt*. Pozsonban és Komáromban, 1791.

³² Balia Sámuel, *Erdély Ország közönséges Nemzeti Törvényeinek első Része. A Törvényszerző Hatalomról*, a Ref. Koll. Betűivel. Kolozsvár, 1791.

³³ Balia *i.m.* Elöl-Járó Beszéd helyett.

zódélméletet magyar viszonyokra vonatkoztatva megállapítja, hogy „a Törvény szerző Hatalmat a Király a Néppel együtt; a tellyesítő Hatalmat pedig a Király; de azon a módon gyakorollya, hogy a Tellyesítő Hatalom hibáit a Törvény szerző Hatalom meg igazithassa, melly igazgatás módja mondatik Sérelmek orvoslásának, szokott pedig az Ország Gyűlésiben gyakoroltatni.”³⁴ Ezáltal legitimitást teremt az 1790–91-es országgyűlés azon specifikumának, hogy a királyi leiratok tárgyalása előtt a sérelmek felolvasásának és megtárgyalásának volt prioritása. Az új törvények bevezetése előtt ugyanis a jogtalannak ítélt törvényhozásokat kell korrigálni. Ugyanakkor nem reflektál arra a kérdésre, hogy az általa megnevezett *Nép* mint a törvényszerző hatalom részese pontosan kiket jelöl. A törvényhozást illető jogszabályokat *Balia fundamentomos* törvényeknek³⁵ nevezi, ezekről az országgyűlés sem tárgyalhat, ugyanis változtathatatlanok.³⁶ Sem a király, sem a rendek, sem az ezekből összeálló törvényhozó hatalom nem módosíthat rajtuk, miután a II. Andrást követő királyoktól is megerősítést kaptak. *Balia* szerint Erdélyben hasonló változhatatlan jogszabály a *Diploma Leopoldinum*, ennek II. Lipót általi megerősítése lenne garancia arra, hogy nem történnek meg újra a II. József által elkövetett jogtalanságok. A törvények és jogszabályok magyarázatában *Balia* történeti érveket használ, a világos előadáshoz szükségesnek tartván felvázolni a magyarok és az erdélyi törvényhozó nemzetek eredetét, jelenlegi helyzetük legitimitására ebben találva magyarázatot. A hármas honfoglalás tézisének említése után a szabad nemzet fogalmának tárgyalásába kezd. Jogszabályokat ugyanis csak egy szabad nemzet és egy szabad birodalom megalapítóinak utódai fogalmazhatnak meg egy adott területen, szabad nemzetek pedig azok „a’ mellyek tulajdon Nemzeti kézzel foglalták, vagy szerzették magoknak a’ Lakó Földet.”³⁷ Ezáltal az Erdélyben élő románok kontinuitásának megkérdőjelezése nélkül irrelevánsnak minősíti azt a tézist, mely szerint egy földterület korábbi lakosait több jog illetné meg, így az országgyűlésen felterjesztett *Supplex Libellus Valachorum*ra is válaszol:

„Tühutum a Blások vagy Blakkok Vezérit győzte-meg; a Blások pedig, vagy Blakkok, az Óláhok, kik a Római Birodalomból maradtak Erdélyben, és a kiknek tulajdon igazságok nem vólt az Erdélyi Birtokhoz; mert ők nem foglalták vólt-el haddal, hanem tsak Lakságoknak (*Coloniae*) hozattattak-bé a Rómaiaktól; a Lakságoknak pedig nem vólt tulajdon Jussok a földhöz, és a meszsze Tartományokra küldött Római Lakságok nem-is tartattak szabad Nemzeteknek, hanem tsak föld mivelőknek.”³⁸

³⁴ *Balia* i.m. 8.

³⁵ Gönczi Katalin a *leges fundamentales* magyar szövegekben való értelmezését Martiniból vezeti le. Ehhez ld. Gönczi Katalin, *Die europäischen Fundamente der ungarischen Rechtskultur*, Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main, 2008. különösen 44–6.

³⁶ *Balia* i.m. 420.

³⁷ *Balia* i.m. 3–4

³⁸ *Balia* i.m. 379.

A fenti érvelés megkérdőjelezi a szászok státusát, hiszen amennyiben a betelepített kolóniáknak nincs joguk az általuk lakott földekhez, miként lehetséges, hogy a II. Géza által betelepített szászok részesülnek Erdély törvényhozó hatalmából. Balia azonban nem figyel fel érvelésének kérdéses pontjaira, a szászokról írva csupán a II. Andrástól kapott privilégiumaikat közli, de nem keres magyarázatot arra, hogy miért pontosan ez a betelepített kolónia részesült azokból a jogokból, amelyek érvelése szerint tulajdonképpen csak a magyaroknak és székelyeknek lehetne sajátjuk. A székelyeket Attila hun maradékaiként írja le, akiknek „*azon földben, mint fegyverrel-való Szerzeményben örökös tulajdonosága vagyon, és a törvény-szerző hatalomban-is tulajdon-képpen részesül.*”

A Grossing-féle felvetésre, amely szerint Álmostól kezdve a magyar királyok teljhatalmú uralkodói voltak Magyarországnak és Erdélynek Balia Anonymusra hivatkozva mutatja be a vérszerződést, mint a hatalom-átruházás formáját. A korai időszakra vonatkoztatva fejedelemnek csupán végrehajtó szerepe lehetett. Ez megváltozik ugyan Szent István trónralépésével, aki már a törvényhozó szerepét is hozzárendeli a királyi jogkörhöz, de a szabad választás elve ebből nem zárhatja ki a nép képviselőit sem.

Az *Elé vigyázz* című röpirat³⁹ ismeretlen szerzője viszont újragondolandónak tartja a *Leopoldinum* aktualitását, már a címben is kiemelve, hogy a régi privilégiumok megerősítésének szándéka helyett a magyar rendeknek arra kellene törekedniük, hogy olyan közjogi helyzetet teremtsenek, amelyben nem ismétlődhetnek meg a jogtalanságok. Ezt viszont a régi törvények nem teszik lehetővé, mivel sem a katonaság felállítása, sem pedig a tisztviselők megválasztása nem a rendek, hanem a király privilégiuma, aki ezen jogánál fogva idegeneket küld Erdélybe azon tisztviselői szerepkörök betöltésére, amelyek tulajdonképpen erdélyieket illetnének. A szerző azt szeretné elérni, hogy a belgáknak adott alkotmányhoz hasonló intézkedéseket foganatosítsanak Erdélyben is, azaz az uralkodó a rendek beleegyezése nélkül ne adóztasson, hazai hivatalokban hazai lakosokat alkalmazzon, biztosítson saját katonaságot az országnak, a Belgiumnak engedett alkotmánymódosításhoz hasonlóan törvényt csak a rendekkel együtt hozzon és egyezzen bele, hogy az ország gazdálkodhasson saját jövedelmével. Véleménye szerint az intézkedések anyagi és demográfiai hasznokat eredményeznének, a tisztek ugyanis jövedelmüket Erdélyben tartanák, a köznép pedig pontos katonai törvények ismeretében családalapításra is vállalkozna. A korábbi intézkedések nem csupán jogtalanok, hanem az idegen tisztek kinevezése olyan képzetet kelthetnek a külföldiekben „*mintha gyanús lenne hivségünk*”, állítja a szerző.⁴⁰

³⁹ *Elé vigyázz, avagy mire kellene most Erdélynek vigyázni, hogy ne tsak sérelmeit orvasollya, hanem magát azok ellen jövendőre-is bátroságba tégye.* Kolozsvár, 1791.

⁴⁰ *Elé vigyázz*, 1791. 13.

Egyedülálló álláspontot képvisel az az 1795-ben íródott szöveg, amely Aranka György szerint Türi László munkája.⁴¹ Ugyancsak a szabadság fogalmából indul ki, amely véleménye szerint a közösségi élet zavartalansága miatt törvények által szabályozott. A törvények egyrészt isteni és természeti törvények, másrészt pedig szerzett jogszabályok. A Balia által *fundamentális* törvények szerinte is változtathatatlanok, amennyiben ezt a király megváltoztatta, a rendeknek jogukban áll továbbra is törvényekként kezelni őket, anélkül, hogy szükséges lenne az uralkodó megerősítése. Az előző röpirathoz hasonlóan hazai hadsereg felállítását kéri a rendektől, de a röpirattól eltérően alaposan ki is dolgozza a tervet. Az erdélyi parasztság négyezer, a három nemzet békeidőben szintén négyezer fős lovas és gyalogos csapattal venne részt benne erdélyi tisztek vezénylete alatt és a hadi adó jelentős csökkentése mellett. A nemesség adómentességét jelentős mértékben korlátozná, a három nemzet különállását is megszüntetné II. József intézkedéseire hasonló módon, a concivilitast mindkét irányba kiterjesztvén. Ezáltal megvalósíthatónak látja az egységes és erélyes erdélyi fellépést. Türi munkája nem csupán országgyűlési vitákat provokált, hanem válaszok is születtek rá. A kérdéskör egy alaposabb kutatás tárgya is lehetne. Ebben az esetben csupán az álláspontok eltérő mivoltát kívánom igazolni vele, de a téma alaposabb kidolgozása rávilágíthatna az erdélyi reformerek sorsára. Amennyiben hihetünk Arankának és valóban Türi a szerző, akkor nem csupán a két kéziratossal kell számolnunk: *Egy Anonymus Munkájára tett Jedgyézések*, ill. *Az Anonymus Planumára Készített Elmélkedéseknek Bővítése*,⁴² hanem fel kellene dolgozni a Magyar Országos Levéltár anyagát is, amelyik szerint Türit perbe is fogták az illető szöveg miatt.⁴³ Az egyik munka szerzője Teleki József, aki a hagyományos rendi álláspontra helyezkedve pontról pontra cáfolja Türi állításait, tagadja a változtathatatlan törvények létét, az uralkodónak biztosítja aktuális jogait, a katonaság felállítását túlzott anyagi megterhelésnek véli, és nem fogadja el a három nemzet egységesítésének gondolatát sem. Ugyanezt kifogásolja a cáfolat bővített változata is, a szerző szerint ugyanis: „*Az Anonymus a' mint lattzik, arra törekedik, hogy az Erdélyi Nemzeteket nem egysítse, hanem egyenlősítse, a köztök lévő Rendet, és Rangot el törölye, a Tereh viselésekben egyenlővé tegye; a' regi Privilegiumoknak külömbségét meg zavarja; s következésképpen a mostani Uniot, sorkaibol kivegye, 's aztot az Egyenlőség Fundamentumára építse.*”⁴⁴ Fontos ebben a szövegrészletben az egység és egyenlőség fogalmak differenciált használatára felfigyelni. A szerző szerint az

⁴¹ A kézirat Kolozsváron több példányban is fellelhető, Aranka a Román Országos Levéltár kolozsvári fiókjában őrzött példány hátsó lapjára jegyezte fel: *Az volt hire hogy Itelo Mester Türi László ur munkája*. *Colectia Aranka György*, 16. csomó.

⁴² Mindkettő az Egyetemi Könyvtárban, Kolozsvár. Ms. 1136.

⁴³ MOL, Erdélyi Udvari Kancellária – Acta praesidialia Telekiana 1791–1822, F 38 A Gubernium Transylvanicum levéltára – Acta gubernatoris Georgii Bánffy (II) 1792–1821.

⁴⁴ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Ms. 1136

egység fogalma nem kérdőjelezhető meg, annak alapjai az erdélyi három nemzet uniójában lettek meghatározva. Az egység azonban nem társítható az egyenlőség fogalmához, utóbbi erőszakos bevezetése a történelmi rend megbomlását, ezáltal pedig társadalmi elégedetlenséget eredményezne.

A történelmi érvek a cáfolatokból sem hiányoznak, azonban eltekintek ismertetésüktől, csupán arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy azokat a kezdeményezéseket, amelyek a fennálló és évszázados privilégiumok elavultságára hívták fel a figyelmet, legtöbb esetben elvetették, még abban az esetben is, ha nem radikális újításokat, csupán egységesebb fellépést sürgettek. A konzervatív nemesség nem tehetette magáévá Türi átfogó plánját, s mivel Bánffy György gubernátor a jakobinus mozgalmakhoz kötötte a szöveget, nem csupán siettetta a cáfolatok megírását, hanem Türit el is mozdította addigi ítélőmesteri pozíciójából, így leépítette az ellenzék legkonceptiózusabb vezetőjét. A Schlözer munkásságáról szóló részben bővebben is lesz szó róla, hogy a göttingai történészt gyakran éri az a vád, hogy a különböző nemesi törekvések között nem szelektál, egységesként képzei el a magyar képviselői rendszer egészét. Azt kell látnunk, hogy a távol levő személyek maguk sem tudnak a pl. Erdélyben folyó vitákról, hiszen a Göttingában tartózkodó Gyarmathi Sámuel és köre még 1798-ban is azt gondolja, hogy az erdélyieknek közös összefogással és egységes álláspontot képviselve kellene fellépniük Schlözer állításai ellen, azaz Aranka, Türi, Cserei és Szentpáli közös cáfolatot kellene, hogy megfogalmazzon. A levél tanúsága szerint nem tudott a megosztottságról és arról, hogy Aranka már 1793 előtt is elhatárolódott a Diana Vadásztársaságban⁴⁵ is szerepeket betöltő Türitől,⁴⁶ vagyis nem létezik a Gyarmathi által feltételezett közös álláspont.

Aranka György politikai röpirata mint a nemzetközi tudományosság provokációja

A tárgyalt politikai tárgyú szövegekhez szorosan kapcsolódik Aranka György *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*⁴⁷ című műve, mely a már említett kérdéses pontokat tárgyalja. Aranka könyve névtelenül jelent meg, hatását nem csupán a kortársak reakcióiból mérhetjük le, hanem abból a tényből

⁴⁵ A Kéziratkiadó Társaságból formálódó Diana Vadásztársaság a jakobinus mozgalommal szimpatizáló erdélyi személyekből állt. A politikai vezetők megtévesztése miatt tudományos köntösbe burkolták a tulajdonképpen politikai reformok létrehozásának céljából megalakított társaságot, így tevékenységük útleírások, naplók feldolgozásából állt. Bánffy György gubernátor azonban a magyarországi megtorló intézkedések hatására megszüntette a társaságot, hogy elkerülje a további szankciókat.

⁴⁶ Ld. Gyarmathi Arankának, 1798. június 14. Közli Jancsó Elemér, *Gyarmathi Sámuel levelei*. In: Magyar Nyelv 1950: 61–5, 153–8, 247–50.

⁴⁷ Aranka György, *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*. Hochmeister Márton, Ts. K. privl. Könyv-nyomtató által Kolozsváron, 1790.

is, hogy nem sokkal megjelenése után Szrógh Sámuel németre fordítja, és ugyan-csak névtelenül meg is jelenti.⁴⁸

Aranka kiindulópontként két munkát nevez meg, ezzel sajátját egy, a tudós világ számára már ismert kontextusba helyezi. Concha Győző kutatásai alapján az a nézet terjedt el,⁴⁹ hogy az egyik forrás Bartis Adalbert győri, később pesti egyetemi jogtanár munkája, illetve a munka *Conspectus regiminis formae Regnorum Angliae et Hungariae* címet viselő függeléke. Kósa János azonban bebizonyítja, hogy a latin nyelvű szöveg Török Lajos írása, magyar fordítása később az Orpheusban is napvilágot lát.⁵⁰ Ezenkívül forrásként tünteti fel egy lengyel főnemes 18. század eleji, a magyarokat védelmező írását: *Lettre d'un ministre de la Pologne a un Seigneur de l'empire sur les Affoires de la Hongrie*. Az utóbbi azonban nem kimondottan forrása, csupán annak alátámasztására szolgál, hogy a külföldiek is birtokában lehetnek azoknak az ismereteknek, melyek fényében a magyar nemesség ellenállási törekvései legitimként jelenhetnek meg.⁵¹ A szöveg kiindulópontja az a kérdés, hogy mikor és milyen körülmények között van joga egy nemzetnek saját királya ellen lázadni, majd Grotius alapján bemutatja az erre vonatkozó törvények elméleti alapjait, végezetül pedig azt taglalja, hogy a bécsi udvar milyen sok esetben vétett a fennálló alkotmányos rend ellen anélkül, hogy a magyarok megtorló intézkedéseket foganasítottak volna. Az angol alkotmánnyal való párhuzam azonban ebben a szövegben nem jelenik meg.

A tematika mégsem ismeretlen a kortársak szempontjából, mind az angolos politikai irány, mind pedig a szövegben hosszasan tárgyalt tézisek ismertek voltak a magyar történészek és jogtörténészek, illetve az olvasóközön-ség körében.⁵² Aranka forrásainak feltüntetésével elsősorban a téma megválasztását tartja legitimálhatónak, a Kazinczy köréhez tartozó főnemes a hivatkozási alapot teremti meg, a lengyel főúr pedig jó bizonyítéka lehet annak, hogy azok a külföldiek is, akik nem minden esetben ismerik a magyar jogszokást, képesek átlátni annak logikus, és csupán belülről magyarázható mivoltát. Ballagi és Concha is hangsúlyozza, hogy Aranka politikai elmélete „brutális”,⁵³ már a korszakban sem állja meg minden kijelentése a helyét, főleg a patrimonialitás tézise ellen küzd, viszont ellentmondásba kerül, amikor a fennálló társadalmi

⁴⁸ *Vergleichung zwischen Englands und Ungarns Regierungsform. Oder Ein Wort an diejenungen, von welchen die ungarn für unruhige Köpfe gehalten werden.* Aus dem Ungarischen übersetzt und vermehrt. H.n., 1791.

⁴⁹ Concha Győző, *Hatvan év tudományos mozgalmi között.* MTA. Budapest, 1928. 214–5.

⁵⁰ Kósa János, *Török Lajos irodalmi munkásságához.* ItK. 1948. 45–9.

⁵¹ Aranka az említett szöveg magyar fordítását használja. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár anyagában fellelhető az Aranka kézírásában a magyar szöveg, ám arra nem kapunk információt, hogy ki és milyen céllal fordította le azt. *Egy lengyel Királyi Tanácsosnak levele, mellyet egy Romai Birodalombéli Urnak irt Magyar Ország Dolgairól.* Ms. 796.

⁵² Ld. Ballagi *i.m.*

⁵³ Concha *i.m.* 39.

szerkezetet elemezve, földesúr és jobbágy viszonyát tárgyalva, maga is a patrimonialis berendezkedés jogosságát hirdeti. A nemesi adómentességet szintén ebből a kiindulópontból magyarázza, a rendi nemzettudat struktúráin belül ugyanis nem kérdőjelezhető meg annak jogossága.

Nem céloim Aranka elképzeléseinek cáfolata, vagy annak bizonyítása, hogy jogi csúsztatásokkal él akkor, amikor az angol és magyar alkotmány hasonlóságát bizonyítja. Eredeti kérdésfelvetésem szempontjából csupán az lényeges ebben az esetben, hogy Aranka egy működésben lévő jogtörténeti szokáson belül érvel, innen látja bizonyos intézkedések jelentőségét, és azt próbálja az ő szempontjából tudatlan külföldiek elé tárni, hogy a magyarok magatartását ne a német, Aranka által abszolutista és patrimonialis királyságnak nevezett szempontból próbálják megítélni, hanem kiindulópontjuk legyen maga a magyar alkotmány, hiszen ebből a jogrendszerből tekintve követeléseik legitimek. Az is kiderül a szövegből, hogy nem az aktuális politikai helyzetet tárja olvasói elé, hanem egy ideális állapotot. Az ideális, törvényes rend bemutatása ugyanis érthetővé teszi azokat a követeléseket, amelyek az éppen zajló országgyűlésen fogalmazódnak meg, illetve cáfolják a nyughatatlan természetű magyarok sztereotípiáját, hiszen csupán jogos tulajdonaikat kérik. Ha a megcélzott olvasóközönséget tekintjük (a németes nevelést kapott nők, a hazában lakó idegenek⁵⁴ és a külföldi publicisták és tudósok), elkerülhetetlen egy összehasonlítási alap megteremtése, ezt pedig az Európa-szerte ismert angol alkotmányban találta meg. Világosan látja ugyanis, hogy kizárólag a magyar alkotmány bemutatásával vállalkozása hasonló kudarcba fulladna, mint mindazoké a röpiratoké, amelyek az 1790–91-es országgyűlésre adott válaszként vagy provokációként jelentek meg. Ezáltal az ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódját kiegészíti egy olyan érvkészlettel, amely a nyugati tudós világ előtt is magyarázhatná azt a nemesi fogalomhasználatot, amely – ahogyan Hoffmann szövegei is bizonyítják – érthetetlen és könnyen félreértelmezhető. Talányos a megfogalmazása, amikor már lezárult vagy éppen zajló vitákról beszél,⁵⁵ világos azonban, hogy szövege valamiféle provokáció hatására készült, így elkerülhetetlen a vindikatív beszédmód használata is. Belátja, hogy a szabadság fogalmának különböző értelmezési regiszterei vannak érvényben a német területeken, Ausztriában és Magyarországon illetve Erdélyben, ezáltal egy olyan lépést hajt végre, amely addig nem volt jellemző. Ráébred annak tudatára, hogy nem csupán egyetlen beszédmód létezik, és ahhoz, hogy a magyarok irányába tanúsított előítéleteket leépíthessék, érveléskészletük alapos bemutatására is szükség van. A szállóige-szerű mondat szerint ez így hangzik: „*Ami a Lajtán túl Igasság: az a Lajtán innen nem mindenkor Igasság.*”⁵⁶ Ezt próbálja bizonyítani munkájában, amelyet nem tekint

⁵⁴ Ilyen értelemben a szöveg a szászok 1790/91-es röpirataira adott válaszként is felfogható, bár nem tárgyalja a speciális erdélyi viszonyokat.

⁵⁵ „sok versen vetélkedtünk vélek Hazafiakul Nemzetünk szabadságairól”, Aranka *i.m.* 3.

⁵⁶ Aranka *i.m.* 25.

alaposan dokumentált jogtörténeti szövegnek, hanem népszerűsítő, a külföld értetlenségének eloszlatására törekvő, rövid és átlátható szöveggént kívánja az érdeklődő közönség elé bocsátani.

Kiindulópontja tehát az, hogy a Magyarország és Ausztria úgy viszonyul egymáshoz, mint Anglia és Hannover, a magyar és angol alkotmány közös jegyeinek bemutatásával pedig a bécsi udvar jogtalan intézkedéseit kívánja megvilágítani. Alapvető tézisei, hogy a magyarok és angolok rendelkeznek a szabad királyválasztás jogával, a király nem földesúr, hanem csupán vezetője országának, a király és a rendek szerződéses alapon vezetik az országot, egyik sem hozhat olyan döntést, amelybe a másik fél nem egyezik bele. Magyarország és Anglia szabad országok, hiszen a határokat a király nem csonkíthatja, nem adományozhat területeket a szövetségeseinek, szabadok az ország rendjei is, mivel döntéshelyzetben nem a király ügyéről ítélnék (ahogyan teszik ezt Ausztriában és Hannoverben), hanem az országéiról. Egyszóval Magyarország csupán perszonálunióban áll Ausztriával, míg Ausztria és Hannover polgársága a király akaratának abszolút módon alávetett. Ebből a szempontból érthető a magyar rendek legitimitásának kérdése is Aranka szerint. A magyar jobbágyok sohasem lehetnek egyenlők földesuraikkal, ahogyan egyetlen angol polgár sem tudná elképzelni, hogy a gyarmatokon élő fekete rabszolgák hozzájuk hasonló jogszabályozás alá essenek. Látható, hogy Aranka keresi azokat a párhuzamokat, amelyekkel bizonyíthatná az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvét, vagy az eredetközösségi paradigma legitimitását, a párhuzamok azonban nem minden esetben lehetnek meggyőzőek. Hiszen amíg saját paradigmájában jól körülhatárolt értelmezése van a jobbágykérdésnek, az angol gyarmatosítás vagy a rabszolgák helyzete nem írható le szótárának szokásjogi rendszerével. Tovább folytatja a belső logika működtetését, amikor arról beszél, hogy a nemeseknek jogaik és kötelességeik vannak ugyan, de ezért kiváltságaik is érthetőek, ezzel szemben a hannoveri alávetett polgárság még azt sem értheti, mit jelent maga a *hazafi* kifejezés. Annak ellenére, hogy szövege indításakor hatásosan érvelt a fogalmak többértelműsége mellett, a szöveg folyamán már nem veszi figyelembe, hogy a hannoveri hazafi-fogalom nem lehet azonos értelmű a magyar hazafi fogalmával.

Azt az elterjedt nézetet, miszerint a magyarok idegengyűlölők lennének, nem cáfolja, csupán magyarázza. Az idegen tanácsadók talán nem hoznak akkora bajt az országra, ha a fejedelmet szolgálják azokban az esetekben, amikor a fejedelem kizárólagos úr: Ausztria és Hannover esetében. Az abszolút monarchia szempontjából lényegtelen, hogy milyen tanácsra születnek a döntések, lévén, hogy amúgy is egy ember hozza azokat. Sokat árthatnak viszont akkor, ha a jogos tanácsosokat és a döntéshozókat akarják velük helyettesíteni. *„És ez az oka hogy az idegenek, kik nem tsak nem Hazafiai, hanem különösön tsak az Uralkodo*

*Hivei, és fizetett szolgálai, az Hazában közönségesen kelleltenek.*⁵⁷ Ebben a részletben azonban nem az erdélyi szászokat érti idegenek alatt, hanem az ausztriai tisztviselőket. Aranka tehát nem is próbál változtatni a fennálló társadalmi rendben, annak jogosságát történetileg és az angol alkotmánnyal párhuzamba állítva akarja bizonyítani. A magyar olvasók körében nyilván tetszést aratott, hiszen minden olvasója tisztában lehetett azzal az érvelésmóddal, amelyet az ismert paradigmán belül működtet, érdemes azonban megfigyelni a német reakciókat, hiszen a két beszédmód közötti párbeszéd lehetetlensége már e szövegek esetében nyilvánvalóvá válik.

A német nyelvű kötet a megjelenési hely feltüntetése nélkül jelent meg, a paratextusokbeli kijelentések alapján megjelenési helyként Pestet nevezhetjük meg. Szrógh leveleiben olvasható néhány utalás arra vonatkozólag, hogy nem állt módjában kikerülni a cenzúrát, vagy máshol megjelentetni a szöveget.⁵⁸

Az anonim nyomtatvány fordítóját a fennmaradt Szrógh–Aranka levelezésből tudjuk pontosan azonosítani, mivel Szrógh explicite is kimondja, hogy ő fordította le a munkát. Mivel többnyire a Szrógh által írott levelek maradtak fenn, a fordítás mikéntjéről és miértjéről csak az ő perspektívájából értesülünk. Azt állítja, hogy a német nyelvre való átültetés elkezdésekor nem tudta, ki a mű szerzője.⁵⁹ Tulajdonképpen az állítás inkább retorikai fogásnak tűnik, igaz ugyanis, hogy Aranka munkája névtelenül jelent meg, de ahogyan Dohi Zsuzsanna a kötetet tárgyaló tanulmánya⁶⁰ is bizonyítja, a mű már megjelenése előtt is terjedt kéziratban, a korabeli literátus körök tisztában voltak szerzője kilétével. Ezt a tényt támasztja alá Mezei Márta Kazinczy levelezésének műfaji kérdéseit, valamint a levelek nyilvánosság-pótló funkcióját tárgyaló könyve is.⁶¹ A levelezés e korabeli funkciója révén ugyanis ismert lesz a nyilvánosság elől az anonimitásba rejtőzködő szerzők személye is. Lényegében nem is az a fontos, igaz-e Szrógh állítása, a fordításnak és megjelentetésnek sokkal figyelemreméltóbb aspektusa a fordítói szándék valamint a megjelentetési cél. Szrógh a korabeli fordítási tendenciákhoz igazodva nem tartja fontosnak a pontos fordítást még akkor sem, ha saját bevallása szerint csak a cenzori figyelem kijátszása végett változtatott a szövegen. Büszkén állítja, hogy „*Német remeket mutatok tehát Méltóságod előtt*”⁶², feltételezi, hogy Aranka rá sem fog ismerni saját munkájára, egyik ko-

⁵⁷ Aranka *i.m.* 34.

⁵⁸ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz. Pest, 1791 Julius 14, in Enyedi Sándor, Aranka György – Szrógh Sámuel levelezése. In: ItK. 1983/5, 531.

⁵⁹ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz. Pest, 1791 Julius 14. In: Enyedi *i.m.* 531.

⁶⁰ Dohi Zsuzsanna, *Aranka György: Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése*. Egy XVIII. századi szöveg feltárása. In: Egyed Emese (szerk.) *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*. EME. Kolozsvár, 2004. 63–72.

⁶¹ Mezei Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Argumentum Kiadó. Budapest, 1994.

⁶² Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz. Pest, 1791 Julius 14. In: Enyedi *i.m.* 531.

rábbi levelében⁶³ pedig közös munka gyümölcsének nevezi a német nyelvű szöveget.⁶⁴ Ez a kijelentés nem csupán Szrógh fordítási tendenciáira világít rá, hanem problematikusabb kérdéseket is érint. A magyar nyelvű szöveg explicit céljai közé tartozik, hogy felvilágosítsa azokat a tudatlan külföldieket, akik a magyar viszonyokat a politikai rend ismeretének hiányából fakadóan folyamatosan elítélik.⁶⁵ Elérheti-e azonban Aranka szövege a célját, ha azt magyar nyelven publikálja, egy olyan olvasóközönséget implikálva ezzel, amely amúgy is tisztában van a fennálló politikai rend jogtörténeti vonatkozásaival. Kazinczy és Batsányi nem kérdőjelezi meg a magyar nyelv legitimitását ebben a kérdésben, mindketten szívesen átvinnék Aranka gondolatmenetét az általuk szerkesztett folyóiratokba.⁶⁶ Kazinczy annak ellenére is megtenné, hogy az Orpheusban jelent már meg hasonló tárgyú értekezés Török Lajos tollából.⁶⁷ Szatsvay Sándor, az egyik legélesebb tollú újságíró és -szerkesztő azonban felismeri, hogy a szöveg akkor érné el célját, ha az a nyugati tudós világ előtt is ismeretessé válna, és lehetőség adódna arra, hogy az általa nagyra becsült és a kérdésben érintett hannoveri tudósok, publicisták is hozzászólnának az állításokhoz: „*Ha ez az írás Németül fordítatván ki-jönne, és az Austriai vagy Hannoverai Publicistáknak kezekre akadna, akkor válnék meg, hogy álhatnának-meg némely talám igen bátor feltételek.*”⁶⁸

Nem meglepő, hogy többen is August Ludwig Schlözer véleményére kíváncsiak, hiszen egyrészt hannoveri polgárként belülről látja azokat a jogi kérdéseket, amelyeket Aranka elemez művében, másrészt a korszak egyik legkép-

⁶³ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz. Pest, 1792 Junius 28. In: Enyedi *i.m.* 532.

⁶⁴ Tény az, hogy Szrógh enyhíteni próbál Aranka szolga-úr elméletén, a szöveget ezen a helyen alaposan lerövidíti.

⁶⁵ „Sok derék, Nemes indulatu, jo szivu, meg-világosított elméjü, és tiszta itéletü jeles embereket találtunk közöttök; sok versen vetélkedtünk vélek Hazafiakul Nemzetünk szabadságairól. Illyenkor meg esett, kivált értelmesebbekkel lévén közüllök ügyünk; hogy állatásunknak, és Törvényes erősségeinknek engedtek ugyan: de nyilván tapasztaltuk a mellett, s magok-is meg vallották; hogy szabadságainknak helyyes volta tsak nem fér egészen fejekbe; és az előadott okonak meg-gondolása ugyan okoskodásokat meg-köti, de sziveket meg nem nyeheti.” Aranka *i.m.* 3–4.

⁶⁶ Kazinczy: „Egykor azt is feltettem vala magamban, hogy eptomisálom, tsak a velejét, mégpedig mitígálva tészem-bé Orpheusomba; s meglehet, hogy még e szándékomat tellyesítem is.” KazLev. 2 kötet, 351. levél. Batsányi: „Ismeri nagyságod a Magyar Muzeumot és az azt író hazafiaknak szándékokat, annyival is inkább, hogy abban tulajdon maga szép versei is benne vannak. Ebben szeretném az említett jeles munkácskát közrebocsátani. Nem szükséges itt megmutatnom, mily hasznos legyen annak kiadása. Jól ismeri nagyságod hazánkfiat, s tudja, hogy szükségök van az olyan elmélkedésekre.” Batsányi János levele Aranka Györgyhöz. Közli Jakab, 1884. 170–1.

⁶⁷ Török Lajos, *Anglia, és Magyar ország igazgatások' formájának elő-adása*. In: *Orpheus* 1790, Bika' hava, s. a. r. Debreczeni. 2001. 120–4 (hozzá tartozó jegyzet 471. oldal). Török szövege azonban sokkal rövidebb és a meglévő hasonlóságok mellett gyakran előtérbe kerülnek a különbségek is. Másrészt Aranka azzal, hogy Ausztria és Hannover között is párhuzamot von, tovább élesíti a felvetéseket.

⁶⁸ *Bétsi Magyar Kurir*. Iratott Esztelneki Szatsvay Sándor által és Nyomtattatik a' 2 M. Haza'költségével és betüivel. 30. sz. 1790. 469.

zettebb publicistája, akinek történeti felkészültsége messze meghaladja a kortárs újságírókét. Kérdéses azonban, melyik szöveg jutott el Schlözerhez. Különböző levelekből és Schlözer Staatsanzeigen-beli⁶⁹ felvezetőjéből az derül ki, hogy nem a Szrógh-féle fordításból dolgozik, hiszen, amikor kezébe kapja, még a magyar szöveg is csupán kéziratban terjed a magyar nyelvterületen: *„Magyarországon és Erdélyben kézíratosan magyar nyelven és alig érthető német fordításban, egy névtelen szerző műve kering a magyar alkotmányról, mely németül ezt a különös címet viseli: Nem vagyok nyughatatlan. A hazai szép nemnek és a jóérsésű barátoknak.“*⁷⁰ Batsányi imént idézett levele is arra enged következtetni, hogy Schlözer az Aranka szövegének kézíratos változata fordításával találkozik: *„Egy néhány hétig ott [Bécsben] mulatván, kezembe ad ott lakozó jó barátom, Görög úr olvasás végett egy munkácskát, melynek homlokírása im ez volt: Nem vagyok nyughatatlan stb. Nekem ez különösen megtetszett, s nagyon örültem, hallván, hogy Schlözerhez német nyelven küldetett legyen.“*⁷¹ Másrészt úgy tűnik, maga Aranka is eljuttatott egy német nyelvű változatot Göttingába. Erre utal Kendeffi János 1790-ben Göttingából kelt levele⁷², amelyben megköszöni Aranka bizalmát, aki szerint ő adja ki a német nyelvű szöveget, ugyanakkor megmagyarázza neki miért nem tartja megvalósíthatónak, hogy a gondolatmentetet Schlözerrel is közölje. Kendeffihez a szöveg Kazinczy Lászlón keresztül juthatott el.⁷³ Kendeffi már ekkor felhívja Aranka figyelmét arra, hogy a göttingai tudósok nem fognak egyetérteni gondolataival. Nem feltétlenül a magyar alkotmányos jogokról való rész az elvetendő, hiszen Kendeffi szerint Schlözer az Aranka megállapításaihoz hasonló gondolatmeneteket vezet le előadásaiban, tudniillik az uralkodó nem más, mint hazájának első tisztviselője. Ha azonban Aranka ezt az állítást a hannoveri társadalmi berendezkedésre nézve megkérdőjelezi, ellenállásba fognak ütközni a talán önmagukban helytálló gondolatok is. *„Mellyre nézve maga is böltsen által láthatya az Ur, hogy ők ezen (Principiumok) fő gondolkozások modja mellett, az Ur Austriáról és kivált Hannoveráról valo állitmányait, haragos szemekkel olvasnák, és még inkább megrángatnák a' másik részit is a munkának tsak boszszuságból is, azt mondván hogy a' Magyarok őket Despoták Scláv-*

⁶⁹ Staatsanzeigen 1791/LXIII, 358–72.

⁷⁰ Staatsanzeigen 1791. 358. „In Ungern und Siebenbürgen circulirt, in ungrischer Sprache, und in einer deutschen wiewol kaum verständlichen Uebersetzung, handschriftlich auf einigen Bogen, von einem Ungenannten, ein Aufsatz über die ungrische Constiution, der im Deutschen den seltsamen Titel füret: Ich bin nicht unruhig. Geschrieben für das inländische schöne Geschlecht und gutgesinnte Freunde.“

⁷¹ Batsányi János levele Aranka Györgyhöz. Közli Jakab, 1884. 170–1.

⁷² Kendeffi János Aranka Györgynek. Göttinga, 1790. okt. 30. kézirat. OSzK kéziratár, Jancsó Elemér hagyatéka, 1. doboz. Kendeffi János levele kétszer is megjelent, lásd Enyedi Sándor, *Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790)*, MKSz, 1994. 326–7, Pettris Maria, *Ungarische Studenten in Göttingen als Vermittler ungarischen Gedankengutes. Ein Beispiel aus dem 18. Jahrhundert*. In: *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 1988. 283–90.

⁷³ Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgyhöz. Regmec, 1790. augusztus 21. In: *Kazlev II.*, 99.

jainak tartják és így ezen okból gondolora vévén még másokkal is a' dolgot, jobbnak találtuk hogy által se adjuk Schlözernek, ő ugy is illyen hosszú munkát az ő Stats Anzeigeniba nem szokott egészszen ki nyomtattatni, tsak a' velejít (extractust) szokta ki irni. Az Allgemeine Litteratur Zeitung Iroi is mind Schlözerianusok.”

Már ebben a viszonylag korai levélben felhívja Kendeffí a figyelmet arra, hogy a német történészek és államtudományt művelő tudósok azért nem látják át a magyar jogszokást, mert nem készült erről átfogó jellegű, forrásokkal kiadott munka. A korábbi próbálkozások (így Aranka szövege is) azért elhibáztak, mert nem bizonyítják be, hogy az ősi magyar jog összeegyeztethető a nemzetközi jogrenddel.

Schlözerhez mégis eljutott valamelyik változat, ha nem is magyar diákjai közvetítésével. Mivel ez a kéziratos változat nem ismert, csak sejtéseink lehetnek arról, hogy Schlözer mennyire romlott variánst kapott. Azért van mégis jelentősége annak, hogy sem az Aranka végső kidolgozott változatát, sem pedig a Szrógh-féle fordítást nem ismerte, mert Aranka válaszolni kívánt Schlözernek, a vázlatos próbálkozás azonban kéziratban maradt.⁷⁴ Schlözer Staatsanzeigen-beli első cáfolati pontja a kéziratos jellegre vonatkozik, elfogadhatatlannak tartja ugyanis, hogy a nyilvánosságot megkerülve, általa tévhitekkel tüzdeltnek látott és a külföldi jogrendben való teljes mértékű tájékozatlanságot mutató szöveg keringjen a jóhiszemű olvasók között. A nyilvánosságnak teljesen más képzetével dolgozik, számára a nem kinyomtatott szöveg eleve gyanús, sötétségben bujkáló, lázító tendenciát vél kiolvasni belőle. A legnagyobb értetlenséget az Aranka által használt nemzet-fogalommal szemben tanúsítja, számára még a szöveg elolvasása után (amely belső logikájának megfelelően racionálisan tárja olvasói elé a rendi nemzet fogalmát) sem válik kérdésessé, hogy a fennálló társadalmi rendet csak abban az esetben tudná megváltoztatni, ha annak kritikáját belülről fogalmazná meg. Teljes mértékű elutasításban van része a szövegnek, explicit célját sem éri el, hiszen Schlözer nem hajlandó belülről tekinteni a jogrendre, a jobbágyokról való beszédmodot konkrét érvelések nélkül utasítja el: *„Heiß und schwärmerisch spricht er von den Freiheiten der ungrischen Nation, hat aber bei dem Worte ungrische Nation nichts als das Häuflein ungrischen Adels im Kopfe! Unmenschlich sind seine Meinungen und Gesinnungen über den BauerStand: so unmenschlich, daß sie keinen raisonnirenden Philosophen, sondern einen Horjah und Kloczka, zum Opponenten verdienen.“*⁷⁵ A válaszadást

⁷⁴ Aranka György, *Egy Magyar Országban Kézírásba keringő támdást gerjesztő Irásrol való Jelenítés. Jegyzések*. Kézirat. Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja. Colecția Aranka György. 74. csomó.

⁷⁵ Staatsanzeigen 1791. 359. „Forró, lelkesült szavakkal eseteli a magyar nemzet szabadságjogait, ám számára a »magyar nemzet« nem egyébből, csupán egy szűk rétegből, a nemességből áll! Parasztságképe, a tárgyban vallott meggyőződése embertelen; olyan embertelen felfogás, amire nem érvelő filozófus választát érdemli, hanem Horeáét, Cloşcăét.”

mégis fontosnak tartja, hiszen göttingai (így pedig hannoveri) polgárként úgy érzi, hogy az írás egyenesen neki szól, annak ellenére, hogy a potenciális olvasók körében nem sorolja fel Aranka a göttingai tudósok körét. Arankához hasonló retorikával vág vissza: amennyiben a magyar szerző azt állítja, hogy egy külföldi nem értheti a magyar alkotmányjogot, ő azt bizonyítja, hogy a magyar szerző is járatlan a hannoveri államvezetésben. Aranka azon sérelmére, hogy a magyar területek a külföldiek szemében, mindig csak Ausztria részeiként említődnek, Schlözer szokástörténeti érvekkel vág vissza (mely Arankának is bevált módszer), legtöbb esetben azonban hosszasan idézi a német nyelvű fordítást, az idézetek végén csupán rövid megjegyzésekkel illeti azok tarthatatlanságát. Végkövetkeztetése lesújtó: a felvilágosodás eszméi nem tudtak a magyar hivatalnokok körében meggyökerezni, a román jobbágyok álláspontjának bemutatásával zárja írását. Szövegével nem csupán a későbbi vita alapállását jelöli ki, hanem az 1790-es német nyelvű röpiratok magyarellenes hangulatához is visszacsatol: *„Man lernt hier einen Alt Magyaren kennen, völlig von dem Schlag, wie ihn oben (StaatsAnz Heft 58, S. 337) der Verfasser von Ninive nach dem Leben geschildert hat. Man bemitleidet seine dicke Unwissenheit in allem dem, was der roheste Anfänger, der über derlei Materialien zu schreiben wagt, wissen muß.“*⁷⁶

A magyar jobbágyok helyzetének tarthatatlanságából és a magyar nemzetfogalom értelmezéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy Schlözer ebben az esetben a felvilágosult kormányzás politikai nyelvét beszéli. Viszont ebben az esetben sem beszélhetünk homogén rendszerről, annak ellenére, hogy Schlözert általában e beszédmód képviselőjének deklarálják.⁷⁷ Ugyanis a felvilágosult kormányzás beszédmódjában a törvényhozási jog teljes mértékben az uralkodót illeti meg, Schlözer viszont a republikánus beszédmód logikájának megfelelően amellet érvel, hogy a nemeseknek joguk, sőt kötelességük felügyelni, és amennyiben szükséges, korrigálni a törvényhozás hibáit. Az ötödik fejezetben munkásságának egészét tekintve próbálom meg bemutatni, hogy nem állíthatjuk, hogy egyetlen beszédmód szótárát használta, annak ellenére, hogy fogalomhasználata általában homogénnek tekinthető. Viszont nem a Takáts által megnevezett beszédmódok egyikében, hanem saját rendszerén belül.

Aranka György kéziratban maradt cáfolatában a szöveghűség kérdéseit helyezi középpontba. A jegyzések nem kidolgozott formában jelennek meg, talán csak elkezdte a válaszadást, de nem fejezhette be, így a legnagyobb vádak nem cáfoltatnak meg benne, a hangneme pedig igen indulatos, első olvasás utáni

⁷⁶ Staatsanzeigen 1791. 367–8. „Egy ómagyart ismehetünk itt meg, pontosan olyan mivoltában, ahogyan fennebb a Ninive szerzője bemutatta. Sajnáljuk masszív tudatlanságát mindazon alapvető ismereteket illetően, amelyekkel még annak a kezdőnek is rendelkeznie illene, aki veszi magának azt a bátorságot, hogy ilyen témáról írjon.”

⁷⁷ Id. Takáts József, *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Kijárat Kiadó. Budapest, 2007. 184.

papírravetésre vall. Aranka szándékos félrevezetésnek tartja azt a kijelentést, hogy írása kéziratban keringett volna. Ez a határozott visszautasítás némiképp módosítja azon elképzelésünket, hogy a szerző neve nélkül, kéziratban terjedő szövegek hasonló státussal bírtak volna a (néha) ugyancsak anonim nyomtatványokkal. Aranka egyrészt a szabad véleménynyilvánítás lehetőségének elvitatását látja Schlözer vádjában, másrészt pedig elfogadja azt az álláspontot, hogy a titkon terjesztett kézirat szöveg lehet lázító jellegű, míg egy cenzori engedéllyel megjelentetett írás a szerző ellenőrizhető szándékairól tanúskodik. Az írói pozíció korabeli megítéléséhez is érdekes adalékot nyújt Aranka gondolatmenete: szerinte Schlözer nem csupán a nyilvánosság előtt teszi tönkre hírnevét (annak ellenére, hogy explicit módon sem a magyar, sem a német nyomtatott szövegben, sem pedig Schlözer ismertetésében nem jelenik meg a szerző neve), hanem a rágalmazás miatt az ismertetés szerzője jogilag is felelősségre vonható: „egy ilyen magába nem csak gyanus hanem már vétkes környül állással az Iro nevét meg sértvén, mind a Természeti mind a Polgári, mind a népek Törvénye ellen magát olyan bizonyoson és menthetetlenül bünössé tette: a millyen bizonyos az hogy az Irot méltatlanul meg sértette; és annyi tehetsége nintsen hogy azt a mit meg motskoll tisztává tegye.”⁷⁸ Véleménye szerint ugyan csak tudatos sértés volt, hogy Schlözer lázító jelleget tulajdonított művének, válaszában szintén társadalmi tettként értékeli az írást: a lázítás a korabeli törvények szerint büntetendő, ugyancsak jogi megítélés alá tartozik a hamis vádló személye, s bár büntetőjogi eljárás nyilván nem indul Schlözer ellen, lévén, hogy rá a magyar törvények nem érvényesek, de az írói és emberi etikát is megsérti azzal, hogy egy ártatlan embert a nyilvánosság előtt tönkretesz.⁷⁹

Ugyancsak problémásnak látja Aranka a fordításbeli hibákat. Schlözer szövegében a megcélzott olvasóközönséget a *gutgesinnte Freunde* képezi, amely valóban más konnotációkat von maga után, mint az Aranka által eredetileg megcélzott *gutgesinnte Fremde*. A közönség megnevezése ugyanis a szöveg retorikáját is meghatározza, idegenek számára Aranka a lehető legvilágosabban próbálta elmagyarázni a magyar jogszokást, míg barátai, így a magyar jogtörténetben járatos olvasók számára elegendő lett volna a hatályban levő törvényekre hivatkozni. Belátja, hogy célját nem érte el, hiszen még a külföldi történészek sem tudják átlátni, mit is jelent valójában a magyar szabadság. A továbbiakban sem Aranka, sem társai nem foglalkoznak Schlözer megcáfolá-

⁷⁸ Aranka György, *Egy Magyar Országban Kézírásba keringő támadást gerjesztő Irásról való Jelenítés. Jegyzések*. Kézirat. Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja. Colectia Aranka György. 74. csomó.

⁷⁹ Professor Uram esmét vagy nem tudta sem azt, hogy egy Lázzasztásra vagy Támadásra való gerjesztésnek vétke nálunk melly irtozatos bün; annak büntetése melly rettenetes; és hogy a hamis vádlo épen azon büntetés alá vagyon vettette: vagy pedig a hamis vád polgári büntetésének terhétől mint más Törvény alatt lévő ember bátorságba lévén, az Erkölcsi tudománya igen lábbolható, hogy eszibe nem jutott, hogy Istenem né talám egy ártatlan embert igen nagy bünnel vádolok, legalább hírebe nevébe szerencséjébe a világ előtt meg ölöm. Uo.

sával, magánlevelekben csakis Schlözer *személyét* támadják (Vay József számárnak, Szrógh pedig rabszolgasághoz szokott embernek titulálja).⁸⁰

Schlözer kiadáspolitikájához azonban hozzátartozik, hogy szívesen jelenti meg az írásaira született cáfolatokat, így a *Staatsanzeigen* című folyóirat 64. füzetében közli azt a Bécsben keltezett levelet is,⁸¹ amely bizonyos fokon kiáll Aranka írása mellett. Nem tudható, ki az írás szerzője, nyilvánvaló azonban, hogy olyan személy lehetett, aki ismerte a göttingai történész különböző nézeteit. Azzal kezdi írását, hogy Schlözer véleményéhez igazodik, helyesként fogadva el azt az állítását, hogy, amennyiben a szöveg az arisztokrata törekvések szolgálatába szegődött, elítélendő és cáfolandó, valamint azzal is egyetért, hogy a szerző nincs tisztában a hannoveri berendezkedéssel és az ausztriai is túl szigorúan ítéli meg. Arankához hasonlóan cáfolja, hogy a szöveg kéziratban terjedt volna és hogy lázító jelleggel született volna, hiszen a cenzúra engedélyezte, a tematikában pedig pusztán egy magyar álláspont hagyományához tér vissza Aranka, anélkül, hogy annak aktuálpolitikai vonatkozásait bárki is figyelembe venné. A tematikát a kritika írója szerint nem csupán a cenzori jóváhagyás legitimálja, hanem a szerző személye és tudományos, kulturális tevékenysége is: „*Der Verfasser steht in Diensten des Stats (falls er der ist, den man dafür hält), und ist einer des betriebsamsten Literatoren, der nichts geringeres, als die Errichtung einer ungrischen wissenschaftlichen Gesellschaft zur Ausbildung der Sprache, und die Herausgabe aller der häufigen noch handschriftlichen Schtiftsteller der Siebenbürgischen Geschichte, zum Zweck hat.*”⁸² Ezzel gyakorlatilag átveszi azt a beszédmódot, amely Schlözerre jellemző, hogy a nemesség és tudományos élet képviselőinek fenn kell tartaniuk az egyensúlyt a különböző társadalmi rétegek között, valamint megoldást kell keresniük az ideális államforma működőképességének megteremtésére. Ebből a szempontból Aranka György a legmegfelelőbb személy, hiszen egyrészt belülről ismeri az állam működését, másrészt pedig kulturális törekvéseivel szolgálja azt a fajta haladást, amely Schlözer szerint egy-egy népcsoport felemelkedéséhez vezethet. Ugyancsak Schlözer álláspontjához igazodva cáfolja az uralkodói réteg állítólagos hibáit, hiszen amennyiben a cenzúra lehetőséget teremt ilyen és hasonló írások megjelentetésére, nem lehet diktatórikus vezetésről beszélni. Nem retorikai fogásokkal él tehát az ellenkritika szerzője, hanem pontos adatokra hagyatkozva (milyen arányban képviseltetik magukat a protestánsok a hivatalokban, mennyi az egyes felekezetek lélekszáma) tér ki Aranka írásának védelmére mellett a *Babel* és *Ninive* szerzőjének cáfolatára és hívja fel Schlözer figyelmét

⁸⁰ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhez. In: Enyedi 1983. 531.

⁸¹ *Staatsanzeigen* Heft 64. 254–6.

⁸² *Staatsanzeigen* Heft 64. 254. „A szerző az állam szolgálatában áll (ha tényleg arról van szó, akit szerzőnek tartanak), és egyike a legtevékenyebb tudósoknak, aki nem kevesebbet hozott létre, mint egy nyelvművelő tudós társaságot, melynek célja a legfontosabb még kéziratban levő erdélyi történészek műveinek kiadása.”

arra, hogy az adatok ellenőrzése nélkül nem lehetséges az állásfoglalás a magyarországi eseményekkel kapcsolatosan.

Az erdélyi német, latin és magyar nyelvű irodalom recepciója ebben az időben elsősorban német nyelvű sajtóorgánokban történt, természetes tehát, hogy a külföldi publikus szféra elsősorban a német nyelvű szövegeket ismerte meg, hiszen ebben az esetben nem ütköztek nyelvi akadályokba. A magyar szövegek recepciójának esetében számolnunk kell az érvelésmód idegenségével is, annak ellenére, hogy magukat a szász szövegeket is nagymértékben áthatja a rendi privilégiumokra alapozó beszédmód. Az erdélyi magyar nyelvű röpirodalomból egyedül Aranka György szövege jutott el Göttingába, Schlözer munkássága révén pedig a nyugati tudományos világ előtt is ismertté vált. Fontos ez még akkor is, ha Schlözer értelenséggel és teljes elutasítással kezeli az általa rendi jogok apológiájának tartott szöveget, hiszen a Bécsből érkező pozitív vélemény megjelentetésével teret engedett egy nyílt konfrontálódásnak, valamint a közvélemény szabad véleményalkotásának. A magyarországi és erdélyi politikai helyzet ismertté vált az érdeklődő olvasóközönség előtt, bár kétségtelen tény az, hogy a belső erdélyi viszonyok nem jelenhettek meg teljes mivoltukban ezekben a szövegekben. A kiadott textusokból az állapítható meg, hogy bár a különböző preferenciák és irányultságok kiderülnek belőlük, nyílt összetűzésre vagy vitára Erdélyben ebben az időben még nem kerül sor.

BIRÓ ANNAMÁRIA

ISTORIA CA PROVOCĂȚIE POLITICĂ ÎN LITERATURA PAMFLETARĂ DIN ANII 1790

(Rezumat)

Răspunsurile politice la adresa situațiilor concrete din anii 1790–1 pot fi măsurate prin pamflete, analiza acestora prezentând la rândul lor problemele care vor deveni importante în crearea paradigmei științifice. În cazul pamfletelor orizontul lucrării nu se restrânge la textele în limba maghiară și germană apărute în Transilvania, ci analizează și cele publicate în Ungaria și mai ales Viena, cu o tentă explicită de provocare, lucrările ulterioare transilvane putând fi considerate și ca răspunsuri la acestea. Opera lui Aranka György despre constituția britanică și cea maghiară este larg interpretată în lucrare, mai ales pentru că a declanșat o polemică internațională în care au fost tratate probleme care vor avea un rol central în dezbaterile despre originea națiunilor și stabilirea lor în acest spațiu. În opinia autoarei lucrării, oamenii de știință din Transilvania, prin cercetările istorice tot mai dese și publicarea lucrărilor și studiilor istorice, au dorit să reacționeze la acuzațiile formulate în aceste pamflete. Persoana care a demarat și a coordonat aceste cercetări a fost György Aranka, intenția lui primordială a fost împăcarea națiunilor din Transilvania, fapt pentru care textele lui conțin o formă de reacție și nu de ripostă.

MODALITÁS, NYELVI KATEGORIZÁLÁS, FORDÍTÁS

1. A modalitás fogalma és nyelvi eszközei

Nyelvi megnyilatkozásainkban nemcsak a való vagy képzelt világ tényeit közöljük embertársainkkal, hanem a világhoz és a saját kijelentésünkhöz való viszonyulásunkat is megjelenítjük: a kijelentésünk igazságértékének valószínűségét, bizonyosságát jelölhetjük, bizonyos cselekedetek lehetőségét, szükségszerűségét fejezzük ki az olyan mondatokkal, mint:

(1) *Talán nem is tudta, hogy el kell jönnie.*

(2) *Minden bizonnyal ma szép idő lesz.*

(3) *Én ezt nem tehetem meg, mivel nem engedi a lelkiismeretem.*

A beszélő ilyen módon mintegy távolságot teremt a megjelenő gondolat és az ő hozzá való viszonyulás között. Erről írja Frawley, hogy a modalitás az a megoldás, amellyel a beszélő jelöli a megnyilatkozásban ábrázolt, kifejezett világ és a referenciavilág különbségét (Frawley 1992: 387 – idézi Kugler 2004: 1). Ez a távolságteremtő eljárás eredményeként a modális jelentés a beszélői attitűdöt jelzi, és ezzel összefüggésben szokás értelmezni mondattani jelenségeként: „modalitáson szűkebb értelemben a beszélői attitűd megjelenését értjük a mondatban (Kugler 1999: 101). Mondattani jelenségnek tekinthető, mivel általa a mondatban megfogalmazott állítást értékeli a beszélő a lehetőség és szükségszerűség sokféle dimenziójában. Ez az értékelő, minősítő beszélői attitűd némileg külsőnek tekinthető a mondat elsődleges jelentéstartalmához képest (Halliday 1970: 335).¹ A beszélő ezzel a megfogalmazott tényálláshoz való elkötelezettségének fokát, bizonyosságát vagy bizonytalanságát, hitét fejezi ki (Ma 2008: 63).² Palmer értelmezésében a modalitás a beszélő attitűdjének és véleményének a grammatikalizációja (Palmer 1993: 16). A grammatikalizáció megnevezés azonban némileg szűkítő jellegű lehet, mivel bizonyos perspektívából láttatja a jelenséget, hiszen a modalitás nemcsak grammatikai (mondattani) jelenség, hanem szemantikai és pragmatikai folyamat is. (Tudjuk a nyelvnek ezek a részrendszerei ténylegesen nem választhatók szét, de fontos megemlíteni a modalitás jelenségének komplex értelmezéséhez.) Minden bizonnyal ezért sorolja Kugler a mondat funkcionális-szemantikai kategóriái közé, akárcsak az aspektust

¹ “Modality...is the speaker’s assessment of probability and predictability. It is external to the content, being part of the attitude taken up by the speaker” (Halliday 1970:335).

² (Modality) “is a cover term for devices which allow speakers to express varying degree of commitment to, or believe in a proposition” (Ma 2008: 63).

vagy előfeltevést, és ugyanakkor arra is utal, hogy szemantikai kategóriaként értelmezhető (Kugler 1999: 102), akárcsak Szende, aki olyan szemantikai kategóriának tekinti a modalitást, amely a mondatfajtákkal (mint szintaktikai kategóriával) és a beszédaktussal (mint pragmatikai fogalommal) van összefüggésben (Szende 2006: 1).

A modalitás tágabb értelmezése szerint modálisnak tekinthető minden olyan jelentés, amely nem tényt közöl, hanem a világnak egy lehetséges vagy kívánt állapotát jelöli (*Győzni szeretnék; János eltévedhetett az erdőben; A templomban nem szabad hangoskodni*) (Kugler 1999: 102).

A nyelvészeti hagyomány megkülönbözteti a megnyilatkozás két összetevőjét: 1. amit a beszélő mond (*dictum*), és 2. ahogyan a mondanivalóját minősíti (*modus*) (Kiefer 2000: 315–6). Néha a mondat szerkezetében jól elkülöníthető ez a két aspektus, mint az alábbi mondatokban:

(4) *Azt hiszem, nem tudja, miről beszélünk.*

(5) *Lehet, hogy nem jön el.*

Ezekben a mondatokban az első tagmondat a beszélő minősítésére utal, tehát a megnyilatkozás módját (*modusát*) jelölik, a második tagmondat pedig magát a kijelentést (*dictumot*) tartalmazza, amit a beszélő előzetesen minősített ebben az esetben. Máskor azonban a nyelvi formát tekintve nem különül el ennyire világosan a megnyilatkozás két összetevője:

(6) *Bárcsak újra találkoznék veled.*

(7) *A diákok talán meg tudják oldani ezt a feladatot is.*

A (6) mondatban a *bárcsak* határozószó és az ige feltételes módja utal a *modusra*, a (7) mondatban pedig a *talán* módosító szó.

A *dictum* és a *modus* kettőségében a modalitást egyfajta metanyelvi jelenségnek is tekinthetjük, hiszen a beszélő a *modusban* nyelvi jelek segítségével értékeli, minősíti olyan nyelvi jeleket, amelyek a *dictumban* tényállásként jelennek meg. A metanyelvi utalás és a modalitás jelenségének a rokonságát jelzi az, hogy a metanyelvi operátoroknak tekintett mondat szerkezetek igen hasonlítanak a modális jelentés attitűdöt kifejező nyelvi elemekre (pl. *szerintem, valószínűleg, feltételezhető, bizonyos szempontból*). (A metanyelvi operátorokkal kapcsolatban l. Bańcerowski 2000.)

A modális jelentés kifejezésének alaktani és lexikai-mondattani eszközei lehetnek. (Már ez a kategorizálás is jelzi, hogy a modalitás nem csak a mondat szintjén értelmezendő.)

Alaktani eszközök az ige bizonyos módjelei, mint például a magyarban a *-hat/het* (pl. *Az ország kilábalhat a válságból*); a *-na/-ne* (*Elmenne, ha tudna*). Megjegyzendő, hogy a magyar nyelv esetében az ige módja alapvető kategória a modális jelentésrendszer szempontjából, és ugyanakkor ezek sem mentesek a többértelműségtől (pl. *Ő győzhet* – ez a mondat – az ige módjának köszönhetően – egyaránt jelölhet valószínűséget és képességet).

Lexikai-mondattani eszközök: a módosítószók (pl. *talán, remélhetőleg*), modális-pragmatikai partikulák (pl. *bárcsak, vajon*), módosító mondatrészek, modális tagmondatok (pl. *minden valószínűség szerint; úgy vélem; igaz*) (Kugler 1999: 102).

A logikából származó és általánosan elterjedt kategorizálás szerint megkülönböztethető episztemikus és deontikus modalitás (Llyons 1977, Palmer 1990: 13–5). Az *episztemikus modalitás* a beszélő tudásához, hitéhez, hiedelmeihez kapcsolódik, és az ezek alapján megfogalmazott véleményt tükröz egy bizonyos tényállás valószínűségéről. Ilyen minősítő elemei vannak mint: *biztos, bizonytalan, kétséges; szükségszerű, elkerülhetetlen, véletlen; valószínű, bizonyos, kizárt; lehetséges, megtörténhet, lehetetlen*. Az ilyen modális jelenségek-nél az utalás a referenciavilágra egyfajta episztemikus (tudásalapú) deixis (Langacker 1991: 277; Kugler 2004: 1) A *deontikus modalitás* az alany léthelyzetéhez kapcsolódó interiorizált vagy külső törvényszerűségek, szabályok által vezérelt kötelesség vagy tiltás, illetve a fakultatívitás és a megengedés dimenzióit érinti. Lexikai jelölői: *tilos, megengedett, ajánlott, szükséges, szabad, kell*.³ Cseresnyési ugyanilyen alapon valószínűségi és egyénre orientált modalitást különböztet meg, jelezve, hogy a kettő között „természetes és a dolog lényegéből adódó, inherens kapcsolat van” (Cseresnyési 2004).

2. Modalitás és nyelvi kategorizálás

Ismert, hogy a különböző nyelvek eltérő módon tagolják a valóságot azáltal, hogy grammatikai és szemantikai rendszerük sajátos viszonyokat teremtve utal az emberi környezetre és a létezők (és nem létezők!) viszonyaira. A nyelv ilyen értelemben egyfajta szemléletmódot kínál a beszélők számára. A világnak ez a nyelvspecifikus látásmódja a jeltárgyak és viszonyok bizonyos tulajdonságait kiemelheti, és ezáltal is sajátosan kategorizálhat bizonyos tárgyakat, viszonyokat. A nyelvi világnézet azonban nem úgy kell elképzelnünk, mint valami sorsszerűen adottat, amelynek hatásától a beszélő nem szabadulhat. Inkább arról van szó, hogy a nyelv által hajlamosak vagyunk bizonyos összefüggéseket úgy „látni”, úgy hangsúlyozni a tárgyak és viszonyok tulajdonságait, ahogy a nyelvi szemléletmód ábrázolja, de megfigyelés és gondolkodás által képesek vagyunk ezeket a viszonyokat újrendezni, másként értelmezni.

A nyelvi jelentésrendszerek különbözőségének kérdése kapcsolatban van a nyelvi kódolhatóság jelenségével. A különböző jelentéstartalmak minden nyelven valamilyen módon kifejezhető (ezért lehetséges fordítás), csak hogy nem egyforma könnyűséggel: vannak nyelvek amelyben egy bizonyos fogalmat egyetlen szóval meg lehet nevezni, más nyelvekben pedig összetett nyelvi szerkezettel,

³ Kiefer Ferenc megkülönböztet még a belső készletekre utaló **diszpozicionális**, a körülményekhez kapcsolódó **cirkumsztanciális** és a vágyakhoz, kívánságokhoz kötődő **buletikus modalitást** (Kiefer 2000: 309–11).

körülírással. Az egyszerű szavak olyan lexikális nyelvi kategóriákat teremtenek, amelyek közvetlenül adóttak a beszélők számára, és ilyen módon befolyásolják a nyelvi elemek szelekcióját a megnyilatkozás folyamatában, és talán a fizikai és mentális jelenségek észlelésére is hatnak (Lakoff 1987, Langacker 1991, Taylor 1989). A különböző jelentések nyelvi kódolása erőteljesen érinti a fordítás kérdését, hiszen a fordításban a végső kérdés és az, hogy egy bizonyos forrásnyelvi értelmet miként lehet a célnyelv eszközeivel kifejezni.

Bár a modalitás univerzális nyelvi jelenségnek tekinthető, mivel minden nyelvben valamilyen formában megjelenik, a nyelvi rendszerek a modalitás fogalomkörét, fokozatait eltérő módon tagolják és kódolják, azaz eltérő lexikai és grammatikai kategóriákat hoznak létre. Például bizonyos angol modális segédigéknek nincs egyértelmű, egyszavas magyar nyelvi megfelelője. A *may* és a jelen idejű *might* gyakran úgy fordítják, hogy a fokozati különbségek elvesznek:

(8) *It may happen. – Megtörténhet*

(9) *It might happen. – Megtörténhet.*

Márpedig a *might* kisebb valószínűséget jelöl, mint a *may*, és ez a különbség eltűnik az ilyen jellegű megfeleltetéseknel. Ezért a 9. mondatnál a modalitás pontos értelmét csak többlet jellel lehet a magyar kifejezni (pl. így: *Talán megtörténhet.*)

Az angol modális igék rendszere erőteljesen kidolgozott jelentésmező.⁴ A szükségszerűségek és lehetőségek jelentésköre fogalmilag árnyaltan tagolt és más nyelvekkel való kontrasztív összehasonlításba ez az, ami legszembetűnőbb. A bizonyosság csökkenő fokozatait nagyon jól szemléltetik az alábbi szinonim értelmű angol mondatok:

(10) *I shall see him to night.*

(11) *I may see him to night*

(12) *I might see him to night.*

A három idézett modat közül az utolsó (a 12.) fejez ki legkisebb lehetőséget vagy valószínűséget (Kónya–Ország 1993: 224). Hasonlóképpen árnyalatnyi jelentésbeli különbségek vannak az angolban a jelen idejű *should* és a *must* segédigék jelentésében.

Ha nemcsak az angol modális segédigéket vizsgáljuk, hanem más modális szerkezetekkel is egybevetjük őket, akkor még inkább olyan jelentéskülönbségekkel találjuk szembe magunkat, amelyeknek a kifejezése más nyelvek lexikai rendszerében problematikus lehet. A képességet is jelölő *can* és a *be able* modális szerkezet jelentése nem teljesen azonos, mivel a *can* általánosan jelöli

⁴ A jelentésmező fogalma a hagyományos trieri értelemben szavaink olyan szemantikailag összefüggő csoportjára utal, amelyben a lexémák a valóság és a valóság viszonyainak egy részterületét egymás között felosztva teljesen lefedik (Telegdi 1977: 144–9, Péntek 1988: 63–5, Károly 1970: 60–1, Szende 1992: 54–8)

egy képessége meglétét, míg a *be able* egy adott helyzetre, időszakra vonatkoztatva, amint az alábbi mondatok ezt szemléltetik:

(12) *I cannot sing.*

(13.) *I am not able to sing today.*

Hasonló mértékű különbség van a kijelentő mondatban használt, jelen idejű *must* segédige és a *have to* szerkezet jelentésében. A *must* a beszélő a beszélő véleményét tükröző kényszerre utal a *have to* pedig külső szükségsszerűséget jelöl (Kónya–Ország 1993: 225).

A nyelvek eltérő modális jelentésrendszerének kontrasztív vizsgálata jelzésértékű lehet a fordítási kérdések tekintetében, hiszen a forrásnyelv és a célnyelv lexikai kategóriáinak különbözősége szinte mindig fordítási problémákat vet fel (Klaudy 1999: 22). Ugyanakkor az sem mellékes, hogy a tényleges fordítási folyamatban milyen célnyelvi megoldások születnek a forrásnyelvi modális attitűdök kifejezésére, és ezek a megoldások mennyiben érintik a nyelvi ekvivalencia vagy az „optimális hasonlóság” (Vermes 2001: 10) lehetőségeit. A továbbiakban ezt a kérdést vizsgálom empirikus nyelvi anyag alapján.

3. Modalitás és fordítás

A modalitásról rendszerint általánosan szoktak beszélni a leíró grammatikákban arról értekezve, hogy egyes nyelvekben milyen nyelvi eszközökkel fejeződnek ki bizonyos modális jelentések, és a jelenségnek nyelvváltozatok és szövegtípusok szerinti érvényesülését kevésbé vizsgálták. Pedig jogosan feltételezhető, hogy a különböző szövegtípusokban eltérések lehetnek a modális rendszer alkalmazása szempontjából, és ez hatással lehet a fordítási kérdésekre is.

Angol szövegekben és azok magyar fordításaiban vizsgáltam a modális jelentések érvényesülését. Ez alkalommal két szövegtípust elemeztem és hasonlítottam össze: jogi és szépirodalmi szövegeket. A jogi szövegtörzs az Európa Parlament 2005-2009-es időszakban keletkezett plenáris üléseinek angol és magyar nyelvű szövegeit tartalmazza.⁵ A kétnyelvű jogi szövegtörzs összesen 200 oldal terjedelmű (600.000 leütésnyi). A szépirodalmi szövegtörzs egy angol nyelvű ifjúsági regény (J.K. Rowling: *Harry Potter and the Sorcerer's Stone*) és annak magyar fordítását (*Harry Potter és a bölcsek köve* – fordító: Tóth Tamás Boldizsár) tartalmazza.⁶

Az angol nyelvi modális jelentések kifinomult lexikai-grammatikai rendszere, amint jeleztem, számos problémát vethet fel a fordítás folyamatában különösen az egyenértékűség vagy az optimális hasonlóság szempontjából, jóllehet

⁵ A jogi szövegtörzs internetes forrása: www.europarl.europa.eu/archives

⁶ Az angol nyelvű kiadás bibliográfiai adatai: Arthur A. Levine Books. New York, 1998. A magyar nyelvű kiadás adatai: Animus Kiadó. Budapest, 2000.

ezek a kérdések szövegtípusokként eltérőek lehetnek, amint a későbbiekben látni fogjuk.

3.1. Ismert, hogy az angolban a modális jelentések fő nyelvi kifejező eszköze a modális segédige. Így kiindulópontként az angol szövegekben a modális segédigéket tartalmazó mondatok és szövegkontextusok jelentését vizsgáltam, majd összehasonlítottam a magyar fordításaik értelmével.

Az Európa Parlamenti jogi szövegek angol változatának elemzésekor arra figyeltem fel, hogy a szövegekben a modális segédigék jelentése szegényesebbek, behatároltabbak, mint a szépirodalmi szövegekben. A *can* segédige például az angolban képességet és lehetőséget egyaránt kifejezhet (Palmer 1990: 72). Az elemzett jogi szövegekben a *can* segédigét tartalmazó mondatok szinte kivétel nélkül lehetőségességre, a megengedésre utalnak, tehát a deontikus modalitással kapcsolatos jelenségek érvényesülnek. Az alábbi forrásnyelvi szövegrészletek és magyar fordításaik jelzik ezt a behatároltabb jelentésfunkcióját a *can* segédigével alkotott mondatoknak:

*(1) Believes that the above requirements can be achieved only through a constitutional reform of BiH based on the following criteria [...]*⁷

úgy véli, hogy a fenti követelményeket Bosznia-Hercegovinának a következő kritériumokon alapuló alkotmányos reformja útján lehet elérni [...]

*(2) Supports the introduction by the Commission of mechanisms to verify and support progress in these areas, based in particular on the identification of specific criteria, and strongly urges the Romanian Government to take all necessary measures to meet the expectations set out, so that recourse to safeguard clauses can be avoided;*⁸

támogatja az e területeken elért előrelépést érintő, a konkrét követelmények meghatározásán alapuló ellenőrző és támogató mechanizmusok Bizottság általi bevezetését, és nyomatékosan sürgeti a román kormányt, hogy hozza meg a lefektetett elvárások teljesítéséhez szükséges összes intézkedést, hogy a védzárakok igénybevétele elkerülhető legyen;

*(3) points out that appropriate measures to ensure the proper functioning of EU policies can only be lifted when the benchmarks, as set by the Commission, have been fully met;*⁹

⁷ European Parliament resolution of 24 April 2009 on the situation in Bosnia and Herzegovina.

⁸ European Parliament resolution on the accession of Romania to the European Union (2006/2115(INI)).

⁹ European Parliament resolution on the accession of Romania to the European Union (2006/2115(INI)).

az uniós politikák megfelelő működésének biztosítása érdekében tett intézkedések csak akkor szüntethetők meg, ha a Bizottság által meghatározott teljesítménymutatók már teljes mértékben teljesültek;

(4) [...]increased efforts and renewed political commitment are required in order to address some of the more problematic sectors where serious reforms are necessary before Croatia can join the European Union;¹⁰

[...] fokozott erőfeszítések és újbóli politikai kötelezettségvállalás szükséges néhány olyan, problematikusabb terület kezeléséhez, ahol komoly reformokra van szükség, mielőtt Horvátország az Európai Unióhoz csatlakozhatna;

A vizsgált szépirodalmi szövegben a *can* képességet (készséget) kifejező modális jelentése és a lehetőségességre, megengedésre utaló funkciója egyaránt érvényesül, ami azt jelzi, hogy a szépirodalmi szövegben gazdagabban érvényesül a *can* modális segédige jelentéslehetősége. Az alábbiakban példát látunk az olyan mondatokra, amelyekben a *can* képességet fejzi ki:

Famous before he can walk and talk! Famous for something he won't even remember! (p. 8)

Még járni sem tud, de máris híres ember! Ünneplik őt egy hőstettért, amire nem is fog emlékezni! (7)

"I know some things," he said. "I can, you know, do math and stuff." (31)
Azért tudok egyet s mást – vetette közbe. – Értem a matekot, meg minden. (20)

A következő adatok azt jelzik, hogy az elemzett szépirodalmi szövegben a *can* segédige lehetőséget, megengedést kifejező értelme is megjelenik:

Scars can come in handy (8)

Egy ilyen sebhely kifejezetten hasznos lehet. (7).

But I can promise a wet night tonight [...] (4)

Annyit azonban megígérhetek, hogy nem lesz száraz éjszakánk [...] (4)

Hasonlóképpen a *must* angol segédige jelentései eltérő módon érvényesülnek a szépirodalmi és a jogi szakszövegekben. Tudjuk, hogy az angolban a *must* kötelező módon elvégzendő cselekedetet és valószínűséget egyaránt kifejezhet (Budai 1990: 148–152), amit az alábbi mondatok ezt szemléltetnek:

¹⁰ European Parliament resolution of 10 April 2008 on Croatia's 2007 progress report (2007/2267(INI)).

You must try it again. (szükségszerű, kötelező – deontikus modalitás)

We must do it. (szükségszerű, kötelező – deontikus modalitás)

She must be an old woman by now. (valószínű – episztemikus modalitás)

He is absent from school today. He must be ill. (valószínű – episztemikus modalitás)

Az elemzés eredményei azt jelzik, hogy a vizsgált jogi szövegekben a *must* modális segédige szinte kizárólag 'szükségszerű, kötelező' jelentésben, azaz deontikus értelemben jelenik meg:

*[...] freedom from torture and other cruel, inhuman and degrading treatment or punishment is a basic right that must be protected under all circumstances;*¹¹

a kínzástól és más kegyetlen, embertelen és megalázó bánásmódtól vagy büntetéstől való mentesség olyan alapvető jog, amelyet minden körülmények között védeni kell;

*[...] efforts must be made to focus greater attention on respect for basic human rights, in particular political rights, in the negotiation and implementation of bilateral or regional trade agreements, even those concluded with important trading partners [...]*¹²

[...] erőfeszítéseket kell tenni és nagyobb figyelmet fordítani az alapvető emberi jogok, különösen a politikai jogok tiszteletben tartására [...];

*[...] all forms of discrimination must be fought with equal intensity [...]*¹³

[...] a megkülönböztetés összes formája ellen egyforma erővel kell küzdeni [...]

Az elemzett adatok tehát arra utalnak, hogy a tanulmányozott jogi szövegekben az angol modális igék jelentéslehetőségei korlátozott mértékben érvényesülnek, elsősorban azok a jelentésfunkciók jelennek, amelyek a deontikus modalitást, a szükségességet, a kötelezést, a megengedést fejezik ki.

3.2. Az angol és a magyar modalitásrendszer eltérő kategóriái, kifejezési lehetőségei és az ebből fakadó különbségek szükségszerűen megjelennek a fordításban. Ez tetten érhető a forrásnyelvi modális jelentések célnyelvi módosulásában, esetleg nem egészem megfelelő adaptációjában.

¹¹ European Parliament resolution of 7 May 2009 on the Annual Report on Human Rights in the World 2008 and the European Union's policy on the matter 2008/2336(INI).

¹² European Parliament resolution of 7 May 2009 on the Annual Report on Human Rights in the World 2008 and the European Union's policy on the matter 2008/2336(INI).

¹³ European Parliament resolution on the protection of minorities and anti-discrimination policies in an enlarged Europe 2005/2008(INI).

A *may* és a *might* angol modális segédigék, amint szó volt róla, a valószínűség eltérő fokozatait képesek nyelvileg kódolni. Ha a célnyelvben nincs ilyen megkülönböztetésen alapuló lexikai-grammatikai kategória, akkor a fordítóknak külön gondoskodni kell, hogy ezt a valószínűségi értéket kifejezze a célnyelv kínálta eszközökkel.

Megállapítható, hogy mindkét vizsgált szövegtípusban gyakran elvész a *might* kisebb valószínűsége utaló modális jelentése. Nézzük egy példát az Európa Parlamenti szövegből arra az esetre, amikor a *may* és a *might* modális jelentéseinek ez a valószínűségi értékbeli különbsége eltűnik:

[...] expresses its disquiet at the possibility that the death penalty might once again start to be enforced; urges the Guatemalan Government, on the contrary, to genuinely commit itself to the universal moratorium on the death penalty; however, welcomes the decisions taken by President Colom in March 2008 which may lead to the abolition of the death penalty in Guatemala [...].¹⁴

[...] aggályának ad azonban hangot annak lehetősége miatt, hogy a halálbüntetést elkezdhetik újra alkalmazni; sürgeti a guatemalai kormányt, ezzel szemben, hogy valóban kötelezze el magát a halálbüntetésre vonatkozó egyetemes moratórium mellett; üdvözli azonban Colom elnök 2008. márciusi döntéseit, amelyek a halálbüntetés eltörléséhez vezethetnek Guatemalában [...]

A magyar szövegből nem tűnik ki világosan, hogy az Európa Parlament melyik lehetőséget tartja valószínűbbnek Guatemala esetében: a halálbüntetés eltörlését vagy pedig a halálbüntetés újra alkalmazását. Az angol szövegrész két modális szerkezetének összehasonlítása (*death penalty might once again start to be enforced – the decisions may lead to the abolition of the death penalty*) egyértelműen jelzi, hogy a szöveg szerkesztői úgy gondolják, hogy az előbbinek (a halálbüntetés eltörlésének) nagyobb a valószínűsége. A magyar fordításban ez az árnyalatnyi különbség olyannyira elvész, hogy az olvasó számára mindkét lehetőség egyformán valószínűnek látszik, lévén hogy semi nyelvi jelölője nincs ennek a különbségételnek (*a halálbüntetést elkezdhetik újra alkalmazni – Colom elnök döntései a halálbüntetés eltörléséhez vezethetnek*).

A vizsgált ifjúsági regény szövegében is megjelenik ez a jelenség, amennyiben a forrásnyelvi *might* segédigét tartalmazó szerkezet kisebb valószínűséget jelölő funkciója elhalványul a célnyelvi megformálásban:

He's not going to be fair if we might overtake Slytherin. (142)

Különb is, biztos, hogy elfogult lesz velünk szemben, hiszen megelőzhetjük a Mardekárt! (84)

¹⁴ European Parliament resolution of 7 May 2009 on the Annual Report on Human Rights in the World 2008 and the European Union's policy on the matter (2008/2336(INI).

A magyar nyelvű szöveg befogadója számára nem nyilvánvaló, hogy a feltételes szerkezet mögött (*megelőzhetjük*) az angolban kisebb vagy nagyobb valószínűségi értékről van szó, és a szerkezet visszafordítása esetén talán a *may overtake* alakot használná, ami a modális jelentés szempontjából nem egészen azonos az eredeti *might overtake* szintagmával.

Hasonló probléma jelentkezik Rowling következő mondatának magyar fordításában:

“Oh, come on, Hagrid, you might not want to tell us, but you do know, you know everything that goes on round here,” said Hermione in a warm, flattering voice. (153)

– Ugyan már, Hagrid – duruzsolta Hermione behízelt hangon –, lehet, hogy nem akarod elmondani, de azért biztosan tudod, hiszen te mindent tudsz. (90)

A *lehet* módosító szóval alkotott mondatszerkezet a magyarban megfeleltethető mind a *may*, mind a *might* modális segédigét tartalmazó angol mondatnak, és így kissé elhanyagolható a valószínűségi értéknek az az árnyalt megkülönböztetése, ami az angolt annyira jellemzi éppen a kidolgozott modális lexikai-grammatikai kategóriáinak köszönhetően.

Hasonlóképpen a *must* és a *should* modális igék szükségszerűsége utaló jelentésbeli eltérése a fordításokban néha elhanyagolható. A *must* segédigével alkotott szerkezet rendszerint szükségszerűséget, kötelezettséget ír elő, bizonyosságot sugall. A *should* modális jelentése nem kényszerűséget, csupán ajánlást, javaslatot, olykor erkölcsi kötelezettséget vagy valószínűséget fejez ki. A *must* estében nincs választás, a *should*-dal alkotott szerkezet estében általában igen. Ezért a *must* segédigével kifejezett modális jelentésnek rendszerint a magyar *kell* segédige feleltethető meg, a *should*-nak pedig a *kellene*. Persze, ez a megfeleltetés nem mindig következetes, a tanulmányozott jogi szövegekben a *should* segédigével kifejezett modális jelentések a magyar fordításokban mind a *kell*, mind a *kellene* segédigével kifejeződnek, ami természetesen azt is jelzi, hogy a modális jelentés némileg eltér az eredeti jelentésárnyalattól. Ez a jelenséget szemlélteti az alábbi két szövegrészlet magyarázata:

[...] considers that Parliament should send a heavyweight mission to Burma, seeing that the current human rights situation is still not improving,¹⁵

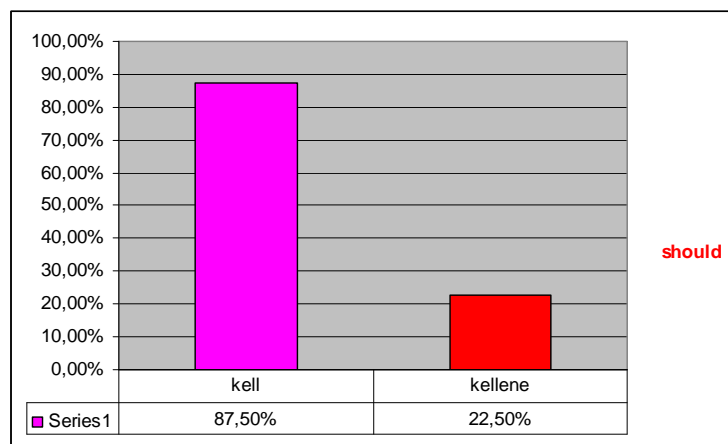
[...] úgy véli, hogy a Parlamentnek egy nehézsúlyú missziót kellene Burmába küldenie, látván, hogy a jelenlegi emberi jogi helyzet az összes szankció ellenére sem javul;

¹⁵ European Parliament resolution of 7 May 2009 on the Annual Report on Human Rights in the World 2008 and the European Union's policy on the matter (2008/2336(INI).

[...] the preparations for the creation of the new European External Action Service should be used proactively to harmonise the approaches of the missions of Member States and the Commission abroad in the area of human rights [...]¹⁶

[...] az új európai külügyi szolgálat létrehozására irányuló előkészületeket proaktív módon fel kell használni arra, hogy harmonizálják a tagállamok és a Bizottság külföldi misszióinak megközelítéseit az emberi jogok terén [...]

Az elemzett jogi szövegekben az angol *should* segédigével alkotott modális szerkezetek magyarításában sokkal gyakrabban jelenik meg a *kell* segédige, mint a *kellene*: azokban a célnyelvi mondatokban, amelyekben a *should* megfelelőjeként *kell* vagy *kellene* szerepel 87, 5%-ban a *kell* segédigével alkotott predikatív szerkezetet találunk a magyarra fordított szövegekben (1. táblázat). Ugyanebben a szövegtípusban a *must* segédigét tartalmazó angol modális szerkezetek az esetek 90%-ában szintén a *kell* segédigét tartalmazó szerkezetekkel vannak magyarítva. Ez azt jelzi, hogy a magyarra való fordításban a *must* és a *should* modális segédigékkel alkotott angol mondat szerkezetek különbsége némileg elmosódik.

1. táblázat Az angol *should* modális ige *kell* és a *kellene* segédigékkel való fordításának a megoszlása a jogi szövegekben.

Rowling ifjúsági regényének magyarításában azt látjuk, hogy az angol *should* szerkezetek gyakran nem a magyar *kell* segédigével kerülnek átültetésre, hanem más modális szerkezetekkel (pl. *köteles*, *szabad*, *tiltott* állítmányi melléknévvel). Így azt mondhatjuk, hogy a szépirodalmi szöveg fordításában változatosabb a modalitásra utaló angol nyelvi szerkezetek megjelenítése.

¹⁶ European Parliament resolution of 7 May 2009 on the Annual Report on Human Rights in the World 2008 and the European Union's policy on the matter (2008/2336(INI)).

3.3. Az angol modális jelentések elhalványodására, eltűnésére esetleg módosulására is vannak adatok mind a jogi, mind a szépirodalmi szövegtípus fordításában.

Néha a modális jelentés elhalványul, azaz tényként jelenik meg a szükség-szerűnek vagy valószínűnek tekintett képesség vagy cselekedet:

“So you must know loats of magic already.” (65)

– Gondolom, akkor máris jól értesz a varázsláshoz. (39)

Right, that should be enough fer a couple o’ terms, we’ll keep the rest safe for yeh. (48)

No, ennyi pénz jó pár tanévre elég lesz. A többit megőrzi itt neked (30)

I think we must expect great things from you, Mr. Potter (56)

Azt hiszem, nagy tetteket látunk még magától, Potter úr. (34)

“Watching – spying – might be following us,” muttered Uncle Vernon wildly. (22)

– Figyelik... Kémkednek utánunk... követnek minket – motyogta Vernon bácsi zaklatottan. (15)

Olykor a szövegkontextus és az azonos helyzetre való utalás teszi lehetővé, hogy egyik mondatban halványul a modális jelentés, nem jelenik meg a nyelvi jelek szintjén, miközben az előtte levőben explicit módon kifejeződik:

I must lie, he thought desperately. I must look and lie about what I see, that’s all. (194)

Hazudnom kell, gondolta. Belenézek a tükörbe, aztán hazudok valamit, és kész. (114)

A forrásnyelvi grammatikai szerkezet módosulásával együtt járhat a modális jelentés elhalványodása. Az alany és az állítmányi szerkezet módosulását és az ezzel kapcsolatos modalitásváltozást figyelhetjük meg az alábbi mondat fordításában:

Even Muggles like yourself should be celebrating, this happy, happy day!” (3)

Örömmünne ez a nap még maguknak, mugliknak is! (3)

Nem mindig kötelező, hogy a fordításban explicit módon jelen legyen a modális jelentésérték: ha szokásos beszédfordulatról, udvariassági formuláról van szó, és ez másként fejeződik ki a magyarban, akkor egyáltalán nem érezzük hiányosnak, ha célnyelvi mondatban a modális jelentés elhalványul:

“You must be Harry’s family!” said Mrs. Weasley. (206)

– *Áh, szóval maguk Harry rokonai? – szölt Mrs. Weasley.* (121)

4. Következtetések

A modális jelentések funkciói eltérő módon érvényesülnek a különböző szövegtípusokban: a jogi szöveg és a szépirodalmi szöveg esetében szembevetendő ez a különbség. A nyelvek eltérő modális rendszere, a szó szintű jelentéskategóriák különbözősége hatással van a modális jelentések fordítására. A vizsgált korpuszban megfigyelhető a modális jelentések némelykori kimaradása, elhalványulása vagy módosulása a célnyelvi szöveg kontextusaiban.

BENŐ ATTILA

I R O D A L O M

- Bañcerowski Janusz 2000. *Metanyelvi struktúrák szerepe a jelentés módosításában*. Nyr. 124. évf. 1. sz. 1–5.
- Budai László 1990. *English Grammar*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Drubig, H.B. 2001. *On the syntactic form of epistemic modality*. Ms., Univ. Tübingen, <http://www.sfb441.uni-tuebingen.de/b2/papers/DrubigModality.pdf>
- Gonzálvez García, F. 2002. *Modulating Grammar through Modality: A Discourse Approach*. institucional.us.es/revistas/revistas/elia/pdf/1/9-gonzalvez.pdf
- Halliday, M.A.K. 1970. *Functional Diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English*. *Foundations of Language* 6: 322–61.
- Hegedűs Anita 2003. *Modality in English and Hungarian Drug Information Leaflets*. *English for Specific Purpose World*. Online Journal for Teachers. http://www.esp-world.info/articles_5/modality.htm
- Kaczmarek, Karolina 2010. *Az utasítás kifejezőeszközei a jogi szakszövegben a deontikus modalitás tükrében*. *Filológia*. A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának online folyóirata. <http://www.filologia.hu> /tanulmányok /karolina-kaczmarek
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica Kiadó. Budapest.
- Kónya Sándor–Ország László 1993. *Rendszeres angol nyelvtan*. Terra Kiadó. Budapest.
- Kugler Nóra 1999. *Mondattan*. Nyr. 123. évfolyam 1. szám, 88–108.
- Kugler Nóra 2004. *A kételkedés nyelvtana*. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus. <http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/kuglern.rtf>
- Lakoff, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press. Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar I-II*. Stanford University Press. Stanford.
- Llyons, J. 1977. *Semantics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Ma Xiao-yan 2008. *The pertinent meaning of the modal verbs in translation analysis*. *Sino-US English Teaching*. Aug. 2008, Volume 5, No. 8 (Serial No. 56), 63–6

- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. NyÉrt. 60.
- Murvai Olga. 1982. *Szemponok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához*. In: Szabó Zoltán (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Kriterion. Bukarest. 53–83.
- Palmer, F.R. 1990. *Modality and English Modals*. Longman. London and New York.
- Palmer, F.R. 1993. *Mood and Modality*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Péntek János 1988. *Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai*. Corvinus Kiadó. Budapest.
- Szende Virág 2006. *A feltételeesség kifejezése a magyarban*. <http://www.bbi.hu/index.php?id=79&cid=222>
- Taylor, John R. 1989. *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon. Oxford.
- Telegdi Zsigmond 1977. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Vermes Albert Péter 2001. *Proper Names in Translation: A Relevance–Theoretic Analysis*. http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/79819/3/tz_en402.pdf

SENSUL MODAL, CATEGORIZARE LINGVISTICĂ, TRADUCERE

(Rezumat)

Studiul prezintă problematica sensului modal în contextul categoriilor lexicale-gramaticale și a sensurilor echivalente în traducere. Autorul ține cont de faptul că sensurile modale nu se manifestă în același mod în diferite tipuri de texte. Pe baza datelor empirice autorul arată că în traducere câteodată se schimbă sensul modal a propozițiilor, de multe ori devenind mai explicit decât în textul original. Aceste modificări în traducere se datorează și diferențelor în exprimarea a sensurilor modale în limba sursă și în limba țintă.

GONDOLATOK AZ ANTONÍMIÁRÓL

1. Bevezetés

Az *antonímia* – általánosságban – a nyelvi elemek közti jelentésbeli ellentétességet jelenti. Ez az egyértelmű meghatározás azonban a konkrét vizsgálatokban számos kérdést vet fel. Ezek a kérdések az antonímia bemutatásában is az elméleti alapállással és a tárgy behatárolásával állnak összefüggésben. Esetünkben konkrétabban arról van szó, hogy miként kezeljük a logika és a nyelvészet viszonyát, illetve arról, hogy szavak vagy kijelentések közegében vizsgáljuk-e az antonímiát.

A jelentéstani szakirodalom az antonímiát a szemantikai alapviszonyok között tartja számon, együtt a szinonímiával, homonímiával, paronímiával, monoszémiával, poliszémiával, heteronímiával. Van azonban olyan szakmai vélemény is, amely szerint a felsorolt szemantikai viszonyok közül „csak a monoszémia, a poliszémia és a szinonímia a valódi jelentéstani kategória. A homonímia (azonos alakúság) és a paronímia (hasonló alakúság) a nyelvi jelnek a jelölő és nem a jelölt oldalához kapcsolódó fogalom. Az antonímia és a heteronímia pedig valójában nem nyelvi, hanem logikai, fogalmi kategória” (Borbás 1998: 44). Ez az elhatárolás tehát nyelvi, illetve logikai státusuk alapján tesz különbséget a nyelvi-szemantikai alapviszonyok között.

E kérdés ellentétező megközelítésére a korábbi szakirodalomból is hozhatunk példákat. Eszerint a logikai nyelvszemlélet „minden áron az ismert logikai kategóriákat iparkodott felfedezni a nyelvben, illetve sajátos nyelvi kategóriák helyett az ismert logikai kategóriákat kereste és vélte megtalálni benne” (Antal 1978: 20). A nyelvészeti és a logikai szempontok szembeállítására még explicitebb az idézett szerzőnek a jelentésvizsgálatra vonatkozó megállapításában: a jelentést nemcsak a nyelvész, hanem a logikus is vizsgálja, s noha mindkettő mást ért rajta, „a logikus sokszor a nyelvész, a nyelvész sokszor a logikus jelentését akarja felhasználni, vagy ami még bosszantóbb, a magáét akarja a másikra rátukmálni” (Antal 1978: 8).

Visszatérve Borbás Gabriella Dóra sommás elhatárolásához, először is arra hivatkozhatunk, hogy álláspontját az az egyszerű tény is meggyengíti, hogy mind az antonímia, mind a heteronímia szavak, azaz nyelvi elemek viszonylatában ragadható meg, akárcsak a többi nyelvi-szemantikai viszony. Másrészt azt is észre kell vennünk, hogy a szerző maga is nyelvi közegben gondolkodik. Nemcsak fogalmi, hanem tágabb nyelvi szempontból is kategorizál, tekintetbe veszi a **jelölők** közti viszonyt is. Másrészt az is megjegyzendő, hogy a nyelvi és a

logikai szempont szembeállításával azt az egyoldalú következtetést sugallja – akárcsak Antal László –, hogy a nyelvi jelleg ellentétben áll a logikaival vagy a fogalmival.

E megjegyzésekkel együtt azonban azt is be kell látnunk, hogy a felsorolt viszonyok szemantikai státusában különbségek is vannak. Ha ez nem így volna, akkor a jelentésviszonyokat homogén rendszernek kellene tekintenünk, ezt viszont az egyes viszonyok közti nyelvi, szemantikai, logikai különbségek önmagukban is cáfolják. A különbségek érzékeltetéséhez vizsgáljuk meg a következő eseteket. Ha például a *virág–rózsa–labdarózsa* szavak szemantikai összefüggéseinek a meghatározása a feladat, viszonylag könnyen felismerhető, hogy ebben az esetben **fogalmilag** rendezett viszonyról van dolgunk: a **virág** általánosabb fogalom, mint a **rózsa**, a **rózsa** általánosabb fogalom, mint a **labdarózsa**. Itt tehát elsődlegesen a szavak által jelölt fogalmak viszonyának a megállapítása a tét. De ha például az *eb* és a *kutya*, vagy a 'valaminek az éle' jelentésű *él₁* és az 'életben van' jelentésű *él₂* szavak szemantikai viszonya kerül az érdeklődés homlokterébe, akkor konklúzióink is részben más természetűek lesznek, mert ez a vizsgálódás nyelvi anyagában is különbözik az előbbitől. Itt ugyanis nem fogalmak, hanem *szavak és jelentések* viszonya képezi a vizsgálódás tárgyát. Az *eb–kutya* viszonyban a szavak hangalakja eltérő, jelentésük viszont rokon, egyező (szinonímia), és a vizsgálódás egyazon fogalom keretében marad (példánkban a **kutya** fogalmáról van szó; a két rokon jelentésű szó ugyanarra a fogalomra vonatkozik). Az *él₁–él₂* viszonyban ezzel szemben a két szó hangalakja azonos, jelentésük között azonban nincs semmilyen egyezés (homonímia), és fogalmilag is két különféle tartományt kell érintenünk. Ennél valamivel bonyolultabb, illetve ellentmondásosabb a paronímia (hasonló alakúság) esete. Az ide sorolható hasonló hangalakú szavak egyik része szemantikai szempontból is kapcsolatban áll egymással (*helység–helyiség*), másik részük azonban nem (*tanúság–tanulság*).

Az antonímia esetében ismét más a helyzet. Ha például a *háború* és a *béke* szavak szemantikai viszonyát vizsgáljuk, felismerhetjük, hogy e két szó kapcsolata nem olyan értelemben nyelvi, mint például az *eb* és a *kutya* viszonya, ahol két szó rokon jelentése mellett közös valóságvonatkozásról és ugyanarról a fogalomról van szó. Az antonimák esetében nem egy, hanem két ellentétes, de egymást feltételező fogalom viszonyáról (korrelációjáról), illetve valamely fogalom (konceptuális tér) két ellentétes pólusáról folyik a diskurzus (ilyen például a *magasság* fogalma, amely az antonímia keretében a *magas–alacsony* szembenállásban ragadható meg stb.). Itt tehát a fogalmi szempont valóban erőteljesebb, mint a szinonímia esetében. De ezt a különbséget, ezt a szembeállítást is óvatosan kell kezelni, mert konklúzióink a kiindulóponttól függően változhatnak. Ha például azt mondjuk, hogy a *háború* és a *béke* fogalma egymást feltételezi, s ugyanakkor kizáró ellentétben áll egymással, akkor nyilvánvaló, hogy ebben a megközelítésben a fogalmi szempont dominál. Ha

viszont azt mondjuk, hogy a *háború* szó ellentétes értelmű párja a *béke* szavunk, s ezt a kettősséget az angol nyelvben a *war* és a *peace* fejezi ki, akkor elsődlegesen nyelvi-szemantikai szempontot érvényesítünk.

2. Az ellentétező (szembeállító, dichotomikus) gondolkodás szerepe a szavak csoportosításában

Az antonímia sajátosságainak aprólékosabb számbavételéhez induljunk ki néhány antonim szópair megtekintéséből. Például: *magas–alacsony*; *fehér–fekete*; *világosság–sötétség*; *egészséges–beteg*; *jön–megy*; *gondos–gondatlan*; *vitatható–vitathatatlan* stb. Mivel e néhány példa alapján is belátható, hogy itt jelentésbeli ellentétekről, illetve gondolati szembeállításról (dichotómia) van szó, kijelenthető, hogy a fentebb felsorolt szemantikai viszonyokhoz képest **az antonímia nemcsak nyelvi, hanem logikai kategória is**. Sajátossága valamilyen létező vagy annak tartott ellentét felismerésében, feltételezésében és nyelvi kifejezésében áll. Vagyis az antonímia azon alapszik, hogy az ember bizonyos dolgokat szembeállít egymással, s ebben a kizárólagosság vagy a fokozatiság egyaránt érvényesülhet.

Ezeket a megállapításokat azzal egészíthetjük ki, hogy az antonímia sem homogén terület. Az antonímiához is kisebb-nagyobb különbségekkel jellemezhető altípusok tartoznak, és mivel ezeknek nyelvi vetülete is van – hiszen a fogalmakat is nyelvi jelekkel nevezzük meg – ezért nem fogadhatjuk el azt a korábban idézett véleményt, amely szerint az antonímia nem nyelvi, hanem kizárólag logikai kategória.

Azt, hogy az antonímia nyelvi jelenség, a fogalmak szavakkal történő megnevezése mellett az *egészséges–egésztelen* típusú antonim párokkal szemléltethetjük és igazolhatjuk. E szavak szemantikája ugyanis alaktanilag motivált, az alaktani motiváltság pedig egyértelműen nyelvi jellegzetesség. Természetesen számos más típusú antonim szópair (például *gyors–lassú*; *ad–vesz* stb.) nem sorolható a motiváltságnak ebbe a kategóriájába, ez azonban nem függeszti fel kijelentésünk érvényét. Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy az antonímia logikai, fogalmi és nyelvi-szemantikai jelenség egyszerre.

Ezzel a komplexitással, heterogenitással függhet össze, hogy az antonímia szakirodalmi megítélése és kezelése nem egységes, s maga a jelenség leírása is elhanyagolt. Ez különben más szemantikai viszonyról is elmondható, de például szinonima-anyagunk viszonylagos feldolgozottságával ellentétben nincs magyar antonima-szótárunk. (Zárójelben megjegyzem, hogy a budapesti Tinta Könyvkiadónál nemsokára megjelenik az **ellentétes jelentésű szavak** szótára.)

Ennek a szakirodalmi megítélésnek az antonímia heterogenitása mellett a XX. század második felében bekövetkezett strukturalista–pragmatista paradigmaváltás is oka, magyarázata lehet. Közismert, hogy a strukturalizmus a fogalmak kompozicionális elemzését ellentétes (pozitív–negatív) szemantikai

jegyek alapján végezte. Ezt a bipoláris, dichotomikus szemléletet azonban a strukturalizmust meghaladni kívánó elméletek nyitottabb módszerekkel helyettesítették. Így az *ellentét* megközelítése a sarkító szembeállítás helyett áttevődött vagy a kontinuum tengelyére, vagy a prototipikussági skálára (lásd Kiefer é. n. [2000]: 128).

Az ún. *ellentét* megítélése különben az egzaktabb tudományokban sem egységes. Niels Bohr Nobel-díjas fizikus szerint: *Contraria non contradictoria, sed complementa sunt* ('az ellentétek nem ellentmondanak egymásnak/nem kizárják, hanem kiegészítik egymást'). És a logikában is megfigyelhető ez a differenciált problémakezelés: amit a formális logika szembeállít egymással, azt a dialektikus logika szintézisben próbálja megragadni.

3. Az antonímia meghatározása

Ahhoz, hogy az antonímia (és az ellentét) megítélésében levő eltérésekről képet alkothassunk, figyeljük meg a következő megközelítéseket.

Egyik egyetemi tankönyvünk a fokozható melléknévpárokat tekinti a „tulajdonképpeni ellentétes jelentésű szavaknak” (Hangay 1991: 451). Példák: *alsó–felső; belső–külső; drága–olcsó; száraz–nedves* stb. Ezenkívül más vagy másféle ellentétességet kifejező szavak jelentéseiről is beszél, melyekről megállapítja, hogy „uralkodó (domináns) jegyük nem annyira a szembenállás, mint inkább egymás jelentésének kiegészítése vagy jelentésük fordítottsága. Lyons ezért az ellentétesség külön csoportjaiként tárgyalja őket. A *nős–nőtlen* egymást kiegészítő (komplementer) szavak, hol az egyik állítása maga után vonja a másik tagadását. A *Balázs nőtlen* mondatban ugyanis benne van, hogy *Balázs nem nős*. – A *férj–feleség, ad–vesz, jön–megy* párokat viszont egymással fordított viszonyban lévő szavaknak tekinti” (Hangay 1991: 449; John Lyons munkája 1968-ban jelent meg). Ebben az értelmezésben tehát a „tulajdonképpeni” antonim szavak mellett, melyeket jelentésbeli szembenállás jellemez, az antonimiához sorolandó az egymás jelentését kiegészítő, valamint a jelentésük fordítottsága alapján szembeállítható, más szóval az egymáshoz képest fordított jelentésű szavak csoportja is.

Ezzel szemben az 1974-ben kiadott román antonimaszótár szerzői nem tekintik az antonimiához tartozónak a *férfi–nő, fiú–lány* típusú szópárokat, vagyis azt a szócsoportot, amelyet Lyons nyomán Hangay Zoltán a szójelentések fordítottsága alapján az antonimiához sorolt, és a román szótárírókhoz hasonlóan igei példák mellett éppen a *férj–feleség* szavakkal illusztrált. M. Bucă és O. Vințeler 'kontrasztviszonyban levő szavaknak' („cuvinte aflate în raporturi de contrast”) nevezi ezt a kategóriát, és ez megfelel a Hangay által használt *egymással fordított viszonyban lévő szavak* kifejezésnek (amelyről kontextusa és a szerzői hivatkozás alapján feltételezhető, hogy Lyons terminusának magyarítása). Mielőtt felsorolnám az említett szótár antonimatípusait, figyeljük

meg, hogy a szerzők milyen értelemben használják az *opozíció* szót: „Az antonim szavakat jellemző ellentétek specifikumának a behatárolásához ezek elkülönítése is hozzáegíthet más típusú jelentésviszonyoktól. Így ezek az opozíciók nem tévesztendők össze a kontraszt viszonyban lévő szavak közti opozíciókkal (vö. *férfi–nő*, *fiú–leány*), vagy a szemantikai korelációban álló szavak opozíciójával (vö. *lényeg–jelenség*, *ok–okozat*, *eszköz–cél*)” (Bucă – Vințeler 1974: 10; „La precizarea specificului opozițiilor proprii cuvintelor antonimice poate contribui și delimitarea lor de alte tipuri de relații semantice. Astfel, aceste opoziții nu trebuie confundate cu opozițiile existente între cuvintele aflate în raporturi de contrast (cf. *bărbat–femeie*, *băiat–fată*) sau cu opozițiile existente între cuvintele aflate în corelație semantică (cf. *esență–fenomen*, *cauză–efect*, *mijloc–scop*).

A szerzők tehát a szemantikai viszonyok keretében helyezik el az opozíciót, és ez utóbbin belül határolják el az antonímiára jellemző szembenállást az opozíció más típusaitól. E típusok közül kettőt adnak meg: a már említett kontraszt viszonyban levő szavak csoportját, valamint az általuk szemantikai korelációnak nevezett viszonyt, amelyet a *lényeg–jelenség*, *ok–okozat*, *eszköz–cél* szópárokkal példáznak.

Ehhez a megközelítéshez azt kell hozzáfűzni, hogy a szerzők az opozíciót nem fogalmi, hanem szemantikai viszonyként tekintik, de a szemantikai korelációt filozófiai fogalompárokkal példázzák. Ez a hozzáállás is jelzi, hogy a nyelvi jelenségek tárgyalásakor a sajátosabban vett nyelvi szempontok logikai, filozófiai megfontolásokkal ötvöződnek, s ez a vizsgálódás módszereit és következtetéseit is meghatározza.

Ezek után vegyük szemügyre a tárgyalt antonimaszótárban elhatárolt antonimatípusokat. Megjegyzendő, hogy a szerzők az ’ellentétes jelentések’ elve („sensuri opuse”) alapján csoportosítják az antonímiát. Alaptételük az, hogy az antonimapárok tagjai kölcsönösen kizárják és feltételezik egymást (Bucă–Vințeler 1974: 11). Ezen belül négy jelentésviszonyt különböztetnek meg (Bucă–Vințeler 1974: 9–10):

1) ellentéteségi viszonyokban álló jelentések („sensuri care exprimă opoziții bazate pe relații de contrariedade”); magyarul ez körülményesen hangzik: ’olyan opozíciókat kifejező jelentések, melyek ellentéteségi viszonyokon alapulnak’; tömörebben: ’ellentéteségi viszonyokon alapuló opozíciókat kifejező jelentések’): *öreg–fiatal*; *meleg–hideg*, *kártékony–hasznos*;

2) eltérő irányultságú cselekvéseket, tulajdonságokat jelölő szavak kapcsolata (olyan opozíciókat kifejező jelentések, melyek sajátosságát az a tény határozza meg, hogy az érintett szavak által jelölt cselekvések vagy tulajdonságok ellentétes irányultságúak: *leereszkedni–felmászni*, *felemelkedni*; *kinyitni–becsukni*; *kijönni–bemenni*; *élenjáró – visszamaradt*; *haladó – kullogó*;

3) komplementáris viszonyokat kifejező jelentések: *igaz–hamis*; *nőtlen–nős*; *nyirkos–száraz*.

4) konverzív típusú oppozíciókat kifejező jelentések („opozíti de tip conversiv”). Itt megjegyzendő, hogy e nemzetközi szó jelentése az angolban (*converse*) ’ellentétes’, ’megfordított’. Példák: *nyerni-veszíteni; megvásárolni-eladni*. Az ellentétnek ez a fajtája arra utal, hogy – példánkknál maradván – ha az egyik csapat veszített, akkor a másik nyert, ha valaki eladott valamit, azt másvalaki megvásárolta.

4. Kiefer Ferenc felfogása az antonímiáról

A Bucă–Vințeler-féle antonimaszótárhoz képest Kiefer Ferenc még szűkebbre vonja az antonímia körét. Külön tárgyalja az *inkompatibilitást*, az *ellentétmondást* és az *antonímiát*.

Az **inkompatibilitás** ebben a keretben a szavak, pontosabban: kijelentések formál-logikai ellentétét, az *igen–nem* szembeállítást jelenti. Kiefer ennek a viszonyoknak a bemutatásához (is) az implikáció (bennfoglaltság) elvét alkalmazza, vagyis azt a módszert, amely kimutatja, hogy valamely kijelentés egy ki nem mondott, de belőle következő kijelentést tartalmaz: „Két szó, X és Y inkompatibilis, ha az X-et tartalmazó ’A (egy) X’ mondatszerkezetű kijelentés implikálja az ’A nem Y’ szerkezetű kijelentést” (Kiefer é. n. [2000]: 27). Ezen az alapon a *füzet* és a *könyv* szó inkompatibilis, mivel az *Ez füzet* kijelentés implikálja azt, hogy *Ez nem könyv*.

Kiefer az **ellentmondás**nak nevezett szemantikai kategóriába a *beteg–egészséges*, *igaz–hamis* típusú szópárokat sorolja. „Ellentmondást kifejező két lexikai elemre az jellemző, hogy egymást teljes mértékben kizárják” (Kiefer é. n. [2000]: 27). Ha valaki beteg, akkor nem egészséges. Tehát az ’X beteg’ és az ’X egészséges’ kijelentések közül valamelyik igaz, a másik hamis. Az ’X beteg’ kijelentésnek az az implikációja (vagyis azt a kijelentést tartalmazza, illetve az a kijelentés következtethető ki belőle), hogy ’X nem egészséges. Az ’X egészséges’ kijelentésnek az az implikációja, hogy ’X nem beteg’. Esetükben tehát kétirányú az implikáció.

Akkor láthatjuk, milyen viszony van az inkompatibilitás és az ellentmondás között, ha megértjük, hogy az inkompatibilitás esetében a különféle szavak és a velük alkotott kijelentések jelentése között szabad, kötetlen a kapcsolat. Ez azt jelenti, hogy ha egyszer érvényes az a kijelentés, hogy *Ez egy kerék*, akkor gyakorlatilag végtelen számú nemleges kijelentést állíthatunk szembe vele (*Ez nem csavar/nem labda* stb.). Az ellentmondás esetében viszont mindkét szó ugyanahhoz a konceptuális térhez (példánkknál maradván az egészségi állapothoz, a hogyléthez), tartozik, és e két szó jelentése teljes mértékben lefedi ezt a teret. Ez azt jelenti, hogy a két szó jelentése között nincs átmenet, mint például a *magas* és az *alacsony* esetében, ahol beszélhetünk arról, hogy valaki vagy valami *alacsonyabb, közepes termetű*, adott esetben a *legmagasabb* stb.

Az ellentmondásnak ez a felfogása összehasonlítható a hagyományos logikából ismert *tertium non datur* elvvel és kontextusával, de nem azonos vele. Erre azért kell most kitérni, hogy a kettő közti érintkezésre figyelve el tudjuk határolni őket egymástól. A formális logikában az idézett elv azt az álláspontot fejezi ki *axiómaszerűen*, hogy egy kijelentés vagy igaz, vagy hamis. Nincs harmadik lehetőség, vagyis nincs köztes igazságértékű kijelentés. Ha ezt a formális logikában megfogalmazott általános érvényű elvet összehasonlítjuk Kiefer Ferenc ellentmondás-értelmezésével, akkor beláthatjuk, hogy itt egyébről van szó. Arról, hogy **vannak olyan szópárok, amelyek ugyanahhoz a fogalomhoz** (konceptuális térhez, például az egészséghez, hőmérséklethez, magassághoz stb.) **tartoznak, de jelentésük teljes ellentétben áll egymással.** Az *egészség* esetében – amint láttuk – a *beteg* és az *egészséges* kizárja egymást. Ebben a viszonyban érvényes, hogy valakiről nem állítható ugyanabban az időben, hogy egészséges is, és beteg is egyszerre. Az egészség olyan személyes állapot, amely ugyan összehasonlítható más személyek egészségi állapotával, és köztük fokozati különbség is megállapítható, de az, hogy valaki egészséges-e vagy sem, nem függ egy másik személy egészségi állapotától. Ez esetben nincs köztes állapot, nincs köztes igazságértékű kijelentés. Aki lábadozik, az már nem súlyos beteg, de még beteg: nem egészséges.

A hőmérséklet vagy a magasság fogalma esetében azonban más a helyzet. A *hideg* és a *meleg* ugyan szemben áll egymással, de van *langyos* idő is, és egészen mást jelent a *Hideg van* kijelentés télen, mint nyáron. De ha eltekintünk a viszonylagosság évszaki forrásától, akkor is érvényes, hogy a *hideg* és a *meleg* szó jelentése nem tölti ki teljesen a *hőmérséklet* fogalmát, nem tölti ki a szóban forgó konceptuális teret. Ugyanez áll a magasságra, a hosszúságra, szélességre stb. is. Ha valakiről azt mondjuk, hogy *magas*, az emberekhez viszonyított átlagmagasságra való tekintettel tesszük ezt. Egy személy magas volta tehát viszonylagos; egy hozzávetőleges átlagértéktől függ, amire az is rádupláz, hogy összehasonlítható például a zsiráf vagy egy torony magasságával.

Kiefer Ferenc ezeket a nem kizáró ellentétben álló szavakat sorolja az antonímiához. Szerinte „az antonímia is ellentétet fejez ki, de antonim lexikai elemek esetén az ellentét nem kizáró. A jó és a rossz, a meleg és a hideg, a nagy és a kicsi antonim jelentésviszonyt testesítenek meg. Ezt a jelentésviszonyt egyirányú implikációval fejezhetjük ki. Tehát: X és Y antonim szópár, ha az X-et tartalmazó K kijelentés és az ebből az X-nek az Y-nal való helyettesítése révén létrejött K' kijelentés között az alábbi viszony áll fenn: K implikálja K' tagadását, de K' tagadása nem implikálja K-t, és fordítva, K' implikálja K tagadását, de K tagadása nem implikálja K'-t” (Kiefer é. n. [2000]: 28).

Ezt a logikai kijelentéssort a következő példákkal szemléltetjük:

K kijelentés: *Ez a film jó* (X).

K' kijelentés: *Ez a film rossz* (Y).

K implikálja (tartalmazza, illetve K-ből kikövetkeztethetjük) K' tagadását:

– Abból a kijelentésből, hogy *Ez a film jó*, következik, hogy *Ez a film nem rossz*.

De K' tagadása nem implikálja K-t:

– Abból, hogy *Ez a film nem rossz*, nem következik, hogy *Ez a film jó*.

És fordítva:

K' implikálja K tagadását:

– Abból, hogy *Ez a film rossz*, következik, hogy *Ez a film nem jó*.

De K tagadása nem implikálja K'-t:

– Abból, hogy *Ez a film nem jó*, nem következik, hogy *Ez a film rossz*.

5. Következtetések

Az ismertett antonímia-leírásokból kitűnik, hogy eltérő szempontok alapján közelítik meg ezt a fogalmi, szemantikai, nyelvi jelenséget. Közös mégis az közöttük, hogy számolnak az ún. tulajdonképpeni antonimiával, illetve az egyes ellentéttípusok érintkezésével. Ezt Hangay Zoltán megközelítésében figyelhettük meg *expressis verbis*, de a Bucă–Vințeler-féle megközelítésben is láthattuk, hogy az oppozíciónak különféle típusait határolják el, anélkül azonban, hogy ezt teoretikusan megalapoznák.

Kiefer Ferenc a maga antonímia-leírását az általa hagyományosnak nevezett jelentésviszonyok kontextusában helyezi el: a) szinonímia; b) hiponímia és hiperonímia; c) inkompatibilitás; d) ellentmondás; e) antonímia; f) gyenge implikáció stb. (Kiefer é. n. [2000]: 26–9). Ebben a kontextusban a befogadó döntheti el, hogy (a szerző szerint) milyen összefüggés van az inkompatibilitás, a *beteg–egészséges* szópárral példázott ellentmondás és az antonímia között (a többi felsorolt jelentésviszony nem hozható belső összefüggésbe az antonimiával). Így tehát először is az állapítható meg, hogy Kiefer a kétirányú, illetve az egyirányú implikáció alapján határolja el az ellentmondást az antonimiától. Ezen az alapon kimutatható, hogy az ellentmondásban levő szójelentések teljesen lefedik a maguk konceptuális terét. Ez nem áll az antonim viszonyban levő szójelentésekre. Itt a megfelelő konceptuális tér egyik zónáját érintetlenül hagyják az antonim jelentések. Ez tehát olyan világos szempont, amely egy szabályra, szabályosságra hivatkozva különít el két olyan érintkező kategóriát, amelyet hagyományosan a nem egzakt *tulajdonképpeni–nem tulajdonképpeni* szembeállítással szoktak megtenni.

Mindazok alapján, amelyet az ellentétről, szembenállásról, ellentmondásról, antonimiáról és a különféle értelmezésekről elmondtunk, felmerül az a kérdés, hogy az ellentétes jelentésű szavak típusait miért ne lehetne **egyetlen kategória** alosztályaiként kezelni. Arra, hogy a hagyományos osztályozás másként járt el, vagyis hogy elhatárolta egymástól az általa tulajdonképpeninek tekintett antonim viszonyt a nem tulajdonképpenitől, csak fenntartással lehet hivatkozni, ugyanis az is egyfajta konvenció alapján történt, és

a szaktudományos konvenciók sem örökérvényűek, hanem felülvizsgálhatók. Az egyirányú és a kétirányú implikáció elvének alkalmazásával szemben, mely alapján Kiefer világosan elhatárolja az úgynevezett ellentmondást az antonímiától, az a kifogás hozható fel, hogy a logikai szemantika irányába viszi a kérdés kezelését, s emiatt nem figyel azokra a szempontokra, amelyekre a kognitív szemantika hívta fel a figyelmet. De legalább ennyire fontos mind elméletileg, mind módszertanilag, hogy a *kizáró ellentét* és a *nem kizáró ellentét* egzakt elhatárolhatósága nem indokolja, hogy az egyiket ellentmondásnak, a másikat pedig antonímiának nevezzük. Ezzel együtt arra is hivatkozhatunk, hogy az ellentéteesség fogalmához tartozó kifejezések (*oppozíció, ellentét, ellentmondás, konverzió, ellentétes irányultság, jelentésbeli szembenállás, inkongruencia, inkompatibilitás, összeférhetetlenség* stb.) jelentése sok tekintetben átfedi egymást, s csupán valamely elméleti összefüggésrendszerben határolhatók el többé-kevésbé világosan egymástól, de ez esetben sem abszolút érvénnyel.

E szempontokra való tekintettel az átfogó kategóriaként értelmezett antonímia alábbi típusait határolhatjuk el:

1. **kizáró ellentétben** álló antonim jelentések. Idetartozik a Kiefer által *ellentmondásnak* nevezett szemantikai viszony;

2. **kiegészítő ellentétben** álló antonim jelentések. A *nő–férfi, jön–megy, ad–vesz, érzelem–értelem* stb. típusú szavak sorolandók ide;

3. **polarizáló ellentétben** álló, **átmeneteket, fokozatosságot** lehetővé tevő antonim jelentések. Ide tartoznak az egyirányú implikációval jellemezhető antonim jelentések, melyek alakításába, árnyalásába a pragmatikai tényezők (beszédhelyzet, szubjektív minősítés stb.) is szerepet kaphatnak. Például: *szép–csúnya; erős–gyenge; magas–alacsony* stb.

MÁTHÉ DÉNES

IRODALOM

- Antal László, 1978. *A jelentés világa*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Borbás Gabriella Dóra, 1998. *A szinonimitás elméleti szempontból*. Lexikai szinonimika. In: Gecső Tamás és Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 44–9.
- Bucă, Marin–Vințeler, O. 1974. *Dicționar de antonime*. Editura enciclopedică română. București.
- Hangay Zoltán, 1997. *Jelentésstan*. In: A. Jászó Anna (szerk.) *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Budapest, 419–57.
- Kiefer Ferenc, é. n. [2000] *Jelentéselmélet*. Corvina.
- Lyons, John, 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge University Press.

NOTE PRIVIND ANTONIMIA

(Rezumat)

Studiul cuvintelor antonimice (antonimie) va fi început cu discutarea modului de gândire dihotomic, accentuând faptul că punctele de vedere conceptuale (logice) și lingvistice nu se exclud reciproc, ci se completează. După prezentarea diferitelor definiții ale antonimiei prezentăm concluzia, conform căreia este facilă considerarea grupului cuvintelor antonimice ca fiind un aglomerat cuprinzător, care poate fi divizat în aglomerate mai mici, dar fără ca aceste aglomerate parțiale să poată fi delimitate categoric. Este important a menționa faptul că această delimitare precisă pare posibilă teoretic, dar o parte a exemplelor lingvistice nu poate fi atribuită clar în niciuna dintre categoriile determinate în baza definiției. În baza acestei abordări în rândul antonimelor trebuie să menționăm și perechile în relații de antonimie exclusivă (menționând faptul că într-o categorizare logico-semantică antonimia exclusivă nu aparține antonimelor, ci apare ca și o categorie separată, cea a contradicției). În așa fel antonimia poate fi împărțită în următoarele categorii: antonimia exclusivă, antonimia complementară, antonimie polară cu tranziții.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

PETŐFI EGY TÍZSOROS DISZTICHONJA

Kerényi Ferenc és Csetri Lajos emlékének

Ez az írás Petőfi Sándor tíz soros disztichonjával foglalkozik. Címe lehetne ez is: *A nyaktól a lóig*. Lényegében azokat a verstechnikai megoldásokat tekinti át, amelyek az adott disztichonban jelentésképző szerepben lehetnek. Az értelmezés egyik lehetséges megközelítésére Fónagy Iván kötete hívta fel a figyelmet, Ascher Oszkár előadására utalva (*A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1959/1989). Ascher az előadásban egy esetben engedett teljes szabad futást a metrumnak. A *Nyakravalóban*, amikor Petőfi a pedáns tábornokot gúnyolja: a versbeli Mészáros Lázár elkergeti a „nyakravalótalánokat” a csatatérről:

*Nyakrava-lótalánok, taka-rodjatok a csatatérrül...
Éljen Mészáros s éljen a nyakrava-ló!*

(Megjegyzés: Itt is, a cikk további anyagában is dőlt betűvel emeljük ki az iktus szótagját. Hogy pedig az iktus és a köznyelvi nyomaték eltéréseiből milyen újabb értelmezési lehetőségek adódnak, arról az alábbi, soronkénti elemzések szólnak.) Fónagy Iván így folytatja: „A gyermeteg skandalás itt a tábornok gyerekes kívánságait gúnyolja, akinek legfőbb gondja az ország súlyos katonai helyzetében a nyakravaló... (Legalábbis így látja és így látatja a dolgot velünk Petőfi. Az ügy érdemi része nem tartozik a metrikára.) Az értelem kárára létrehozott metrikus rend azt érzékelteti velünk, hogy mire jutunk, ha következetesen ragaszkodunk az értelmetlen szabályokhoz. A szavak erőszakos szétszaggatása a tábornok felesleges, rossz helyen érvényesített erejét, szigorát példázhatja.” (Fónagy Iván 1989: 131.)

A vers születésének motívuma az volt, hogy 1849 februárjában Petőfi Sándort, az erdélyi sereg századosát, Bem tábornok küldöttjét nem volt hajlandó fogadni a Debrecenben tartózkodó hadügyminiszter, Mészáros Lázár. A „hadügyér” azért nem fogadta a költőt, mert Petőfi nyakkendő, azaz *nyakravaló* nélkül jelent (volna) meg nála. Várható volt, hogy az affér következtében a költő nem ír emelkedett hangú dicsőítő éneket a hadügyminiszterről, de Petőfi disztichonja igazán maró gúnnyal szól. Ennek a gúnynak a kifejezőeszközeivé válnak a hexameter és a pentameter alkotóelemei, amint alább olvasható.

Fónagy Iván írásában az „értelmetlen szabályok” kifejezést használja. Az irodalmi szöveg egyik alapvető értelmezési előírása az, hogy maga a betű szerinti értelem is játszik valamilyen szerepet „a szöveg mint komplex jel” (Petőfi S. János 2004) jelentésében. Mit jelenthetnek a „megjelenített valóság” szabályai, és mit a „megjelenítő valóság” szabályai? (Szabó Zoltán 1988). Adva vannak tehát egyrészt azok a szabályok, amelyek meghatározzák, milyen öltözékben köteles megjelenni a miniszter előtt az a tiszt, akit fogad. És a versben adva vannak a disztichon szabályai, azaz amelyek szerint

– a hexameterben spondeuszok, daktilusok és anapesztusok állhatnak, azzal a megkötéssel, hogy az ötödik láb daktilus, a hatodik spondeusz legyen;

– a pentameter két-két teljes verslábból, egy-egy hosszú szótagból álljon, a két félsor között cezúrával.

Bizonyos, hogy a „megjelenített valóság” előírásainak megvannak a maguk indokai, ezeket nincs is okunk és jogunk kétségbe vonni. Így a miniszteri fogadásnak is minden időben lehettek: voltak és vannak érvényes szabályai. Ha tehát az örök kamasz költő, Petőfi – nem látjuk akadályát, hogy kijelentsük: szándékosan – vette semmibe az előírásokat, a létező valóságban, 1849 decemberében a hadügyminiszter nem tett mást, mint hogy betartatta az (önmaga által előírt!) szabályokat: nem fogadta az erdélyi hadsereg küldöttét, a költőt. Ami pedig a „megjelenítő valóság” szabályait illeti, természetesen nem létezik olyan szabály, hogy mely szavak szerepeljenek a versben, s melyek ne. De Petőfi a disztichonjában szándékosan ütköztette az iktust a természetes nyelvi nyomatékokkal, olyan szótagokat emelve ki, amelyek a „megjelenítő valóság” nem természetes jellegét érzékeltethették. (Az elemzésben feltüntetett metrikai-ritmikai képletek sugallhatják az Olvasónak, hogy hangoztatással is győződjük meg némely alábbi megállapítás valós értékéről.) A metrikai-ritmikai struktúrájának az eltúlzott nyomatékolása, azaz az évszázados iskolai tradíciókban őrzött skandalálás a hangoztatással újabb jelentésmozzanatokat érvényesíthetett. Ezekkel az ironikus stilisztikai többletértékekkel Petőfi, a költő szándékosan állítja be versének torzképébe a tábornok-hadügyminisztert. Felhasználja ehhez a túlzást, a karikatúra örök eszközét is.

A skandalálás ilyen típusú iskolai tradíciója még a huszadik század negyvenes éveiben is érvényesült az időmértékes formák tanításában, gondoljunk a diákok hexameterére: „*Bömböl a váci torony s a fák fűtyörésze legelnek.*” Ritmizálva: – ◡◡ – ◡ ◡ – – – ◡◡ – ◡ ◡ – ◡. A sorban az „a” kétféle hangértékére találunk példát: az első rövid (ott a daktilus második rövid szótagjára van szükség), a második pedig hosszú (a spondeusz második hosszú szótagjaként). Jellemző, hogy Weöres Sándor olyan nonszensz versének mottójául választotta ezt a sort (*Marionett*), amely szemantikai képtelenségeket tartalmaz: „*Hűvös folyosón toronyóra szalad...*”

1. A textus és az íráskép bizonyosságai

NYAKRAVALÓ

*Nyakravaló nélkül akarod megvédeni hazádat?
 Oh te számár te, minő ostoba képzelet ez!
 Honszeretet, bátorság s más, mind kófic: az a fő
 A katonában, hogy nyakravalója legyen.
 Mészáros Lázár, akitől én ezt tanulám, s ő
 Tudja, hogy a legfő hősből a nyakravaló,
 Mert hisz az ő hada, mely oly hőslég megfutamúlt volt,
 Egytől-egyig mind, mind nyakravalóba ' vala.
 Nyakravalótalanok, takarodjatok a csatatérről...
 Éljen Mészáros s éljen a nyakravaló!*

Debrecen, 1849. február 18–20.

A mai olvasó számára néhány szóalak régiessége tűnik fel. A maiaktól eltérő alakokat legtöbbször a verslábak igénye, a licenciákban engedélyezett változtatások formálták: *nélkül* h. *nélkül*, *megvédeni* h. *megvédeni*, *Ó* h. *Oh*, *legfőbb* h. *legfő*, *hősiesen* h. *hőslég*, *megfutamodott* h. *megfutamúlt volt*, *csatatérről* h. *csatatérről*. Petőfi korabeli az elbeszélő múlt: *tanultam* h. *tanulám*, *volt* h. *vala*. Az *Egytől egyig* népiesen és régiesen az akkori írásmód szerint lett *Egytől-egyig*. A *nyakravalóba* ' a kor szokása szerint jelzi a ki nem írt szóvégi *-n-t*. (Jegyezzük meg: az *-n*-nel a szó végén nem lenne rövid a **-ban* a következő szó elején álló *v-* miatt, így hangoztatva ugyanis hibás a daktilus.)

A cím szóalakja is abból a korból való, a mai 'nyakkendő': *Nyakravaló*. Mint cím is, mint ismételve az első szó – és mint visszatérve az utolsó szó – feltűnő, a reddíció (hídszerkezet) alakzatában keretezi a textust, a kiváltó esemény miatt teljesen érthető módon. Ritmikájában choriambus: *tá-ti-ti-tá*. Ahogyan kimondjuk, az iktus kiemeli a két hosszú szótagot, főleg a másodikat. Már csak azért is, mert ennek a hosszú magánhangzós *-ló* szótagnak önálló főnévi jelentése is felidéződik. Ezzel a mozzanattal ironikussá válhatik a címtől kezdve ennek a szónak minden egyes megjelenése. Ahogyan Fónagy Iván utal Hegel megállapítására: „A 'vershangsúly', az iktus állhat olyan szótagokon, amelyek különben nem hangsúlyosak, s mivel sajátos szótagértékük miatt mégis hangsúlyozást kívánnak meg, mintegy olyan lökést idézhetnek elő a versritmussal szemben (einen Gegenstoß gegen den Versrhythmus hervorbringen), amely új, sajátos életet ad az egésznek.” (Idézi Fónagy Iván 1989: 114–5. – Hegel, G. F. W.: *Vorlesungen über die Aesthetik* 1980, III. 3: 299.)

2. A metrikai-ritmikai struktúra, a hangzás jelentése

Az alábbiakban soronként tekintjük a disztichont, a szokásos ritmikai jelekkel.

a) *Nyakravaló nélkül akarod megvédni hazádat?*

– ◡◡ – – – ◡◡ – – – ◡◡ – ◡

A magyar mondat legfontosabb információjának a helye az ige előtt van (l. a Fogarasi-féle hangtörvényt v. hangsúlytörvényt, Brassai Sámuel, Deme László v. É. Kiss Katalin írásait), s így a metrikai-ritmikai okokból hosszú magánhangzós *nélkül* még inkább kiemelődik. Ha az iktusokat – mint Fónagy Iván eljárásában – dőlt betűvel írva és skandálással hangoztatva emeljük ki (l. fentebb), nemcsak a *-ló*, hanem a *-kűl*, a *-véd-* és a *-zá-* szótag is súlyos lesz: a sorkezdő *Nyak-* kivételével mindegyik ellentétben áll („szemben hangzik”) a köznyelvi súlytalanságával. (Fónagy Iván: „a szavak erőszakos szétszaggatása...”) Jól szemlélteti mindezt a verslábak sajátos ritmusa, ahogyan daktilus-spondeusz-daktilus-spondeusz-daktilus-spondeusz felváltva követi egymást: ekkor a spondeuszok: *-ló nél-*, *-rod meg-*, *-zádat*; a daktilusok: *Nyakrava-*, *-kűl aka-*, *-védni ha-*. Ez a metrikai jelentéstöbblet hozzáadódik ahhoz a hétköznapi értelmű képtelenséghez, hogy a sor mondandója szerint a haza megvédéséhez – nem fegyver kell, hanem nyakravaló.

b) *Oh te számár te, minő ostoba képzelet ez!*

– ◡◡ – ◡◡ – || – ◡◡ – ◡◡ ◡

A *számár* szóalakból a *-már*, a *minő* névmásból a *-nő* hangzik súlyosan az iktusban. (Mint önállóan is értelmes szó, a *nő* – a legfőképp miniszterium vezetője esetében! – nem dicséret ebben az összekapcsolásban.) A *te* ismétlődése tipikus, rendszerint a második személyű névmással és rendszerint lesajnáló, dehonesztáló, negatív vagy lekicsinylő jelentésű megszólító melléknévvel fordul elő a köznyelvben. Pl. „Te (kis) buta, te...” v. „Te örült, te...” v. „Te szegény, te...” stb. A cezúra elválasztja egymástól a *képzelet* (‘elképzelés, képzelődés’) főnév két jelzőjét. Ezzel a sor a *minő ostoba* – ma ‘micsoda ostoba, mennyire ostoba’ – kifejezés két szóalakja között állítja meg a lüktetést; s ennek lehet olyan jelentésképző többlete, hogy az utána következő *ostoba* erőteljesebben érvényesüljön. (Fónagy Iván egész fejezetben tárgyalja a linearitásban szemantizálódó szünet lehetőségeit: *Beszédszünet és cezúra i. m.* 132–42.) Érdemes azt is megfigyelni, hogy ennek a sornak csupa daktilusa hangzik, s a második felében az iktus és a hangsúly ugyanolyan, megegyező hangzásra vezet. Ez a kifejezés tehát a (versbeli) tábornok minősítésének kategorikus voltára vonatkoztatható állítmány (a jelzőjével): „ostoba képzelet”. Jellemző az is, hogy a sorban az *Oh* után csak a két lesajnáló jelentésű szó veláris hangzású: *számár* és *ostoba*. Az

első sor kérdésére adott válaszként a sor végén felkiáltójel áll, ezzel is hangsúlyozva a fenti minősítés „tábornoki” felháborodását és petőfis műfelháborodását.

Mint ahogy eddig nem jelezte a szöveg, hogy ki is mondja az adott közléseket, az első két sor mint kérdés-válasz egység csak annyit árul el, hogy aki *nyakravaló nélkül* képzelet el a hazája megvédését, annak *ostoba a képzelete*, ő maga pedig *számár*.

c) *Honszeretet, bátorság s más, mind kófic: az a fő*

– ∪∪ – – – – – – – – ∪ ∪ – –

A túlzás, a fentebb tipikusan a karikatúrára jellemző eszköz indítja a harmadik sort: lényegtelen, jelentéktelen a *honszeretet, a bátorság s más*. (Mint később látni fogjuk, a versbeli hadügyminiszter nyilatkozik így, és ez hihetetlen képtelenség.) Az iktus szótagjaiból ebben a sorban is a széttöredezetttség érezhető. Feltűnő azonban, hogy a kezdő daktilus után sorozatban hosszú szótagok következnek: *bátorság s más mind* – ezekre következik a tábornoki minősítés: *kófic*. A szót a TESz. Petőfinek a Robin Hood-fordításából (1844), illetve éppen ebből a versből (1849/1893) adatozza (2: 517: ’semmiség; Nichtigkeit, Bagatelle’ jelentésben). És amit ezekkel a (*honszeretet, bátorság!*) ’semmirevaló’ tényezőikkel szemben a „hadügyér” hangsúlyoz, fontosnak tart, azt a prozódia is segíti jelezni: *a fő* – a metrumban szükség van hosszú szótagra. Az utolsó előtti szótagnak ugyanis a spondeusz érdekében hosszúnak kell lennie: tehát az *a* névelő hosszan hangoztatandó. Ha pedig ez az *a* hosszú, annak tipikus jelentésképző értéke van: a sok „fő” közül a leginkább fontos, a leginkább ’fő’: „a” fő! Ezt a gondolatot a sor nem fejezi be, a folytatás áthajlással, tehát enjambement-nal a következő sorra marad, ahonnan megtudhatjuk, miben, kiben, milyen tekintetben, kinek a fő, ami „a” fő.

d) *A katonában, hogy nyakravalója legyen.*

– ∪∪ – – – || – ∪∪ – ∪ ∪∪

Megtudjuk: ’a katonában a fő’ a nyakravaló. Az iktusban a negyedik sort kezdő *A* névelőnek a fentebbihez hasonló kiemelő szerepe ugyancsak érvényes: jelezheti a ’minden katonában a fő’ vagy ’a jó katonában a fő’ értékeket. Szóalakat tör a *-ná-* súlya, a köznyelvben tipikusan súlytalan *hogy* kötőszó itt súlyt kap. Ez után a kötőszó után a cezúra mintegy hatásszünetként, előszünetként lehet jelentéses: előkészíti a kijelentést (parancsot? – felszólító módban!) és a *nyakravalója* ’mindennél fontosabb’ tartalmát. Jegyezzük meg: egyedül a *legyen* palatális, egészen eddig a szóig a sor veláris hangzókkal szól. A *-lója* és a *legyen* az *I* alliterációval is kiemelődik. (Az iktus által kiemelt *-lója* szemben áll a köznyelvi *-lova* toldalékolással is.) Ez a negyedik sor a harmadikkal alkot egy szövegmondatot, összetartozásukat erősíti az áthajlás is.

Az indítástól kezdve itt, a negyedik sor végén tér vissza a reddíció alakzatával a címadó *nyakravaló*, ezzel az első nagyobb kompozíciós egység is zárul. A kezdő kérdésre adott felháborodott hangú felkiáltó válasz után a szöveg megadja az okát a felkiáltásnak. Ennek az okadásnak a harmadik-negyedik sorában előbb a halmozásban, felsorolásban szereplő pozitív fogalmi állnak, s *kófic* minősítést kapnak, szemben *a fő* értékkel: a *nyakravaló*val.

e) *Mészáros Lázár, akitől én ezt tanulám, s ő*

- - - - - ∪∪ - - - ∪∪ - -

Az újabb kompozíciós egységben megjelenik a név, csupa hosszú szótagban. Az iktus azonban az első *Mé-* szótag után súlyosnak skandálja a *-ros* és a *-zár* szótagot, így a név hangoztatásába valami idegenszerű kerül, pl. azzal, ahogyan ezt a nevet a császári hadseregben ejthették. (Német nyelven persze a név-elemek sorrendje is megváltoznék.) Itt azonban a folytatás, az *aki-* rövid magánhangzói (és szótagjai) igényelték, hogy a magyar nyelv szabályos sorrendjében jöjjön a vezetéknév, s ez után a keresztnév. Ez a *-zár* és utána a *-től* súlytalan súlyával tűnik fel, szemben azzal, hogy a hangsúly és az iktus megegyezik a kiemelt *ezt*-ben. A szó a *tanulám* ige előtti helyzetében mondathangsúlyos, ugyanakkor a *-lám* iktusa (és önmagában állóan ismert értelme: *lám!*) ellentozhatja az elbeszélő múlt idejű ige komolyságát.

Az ötödik sorban tehát tudatja a szerző az olvasóval, hogy az első négy sorban közölt állítások, a hétköznapi ész és a köznyelv számára képtelen, nem természetes tartalmú (és nem természetes formájú) közlések Mészáros Lázártól tanult kijelentések: *akitől én ezt tanulám*. Ezt követően lehetne *s* kötőszó nélkül is a folytatás (a megjelenítő valóságban a spondeusz hibátlan *e* nélkül a kötőszó nélkül is), Petőfi sorában azonban ott a „*s*”. Mi lehet ennek az értelme? Értékelhetjük-e ezt az utána következő betűvel egybeolvasva? Ezt kapjuk: **ső*. Gondolhatunk arra is, hogy a következő, a sort kezdő betűvel olvassuk? Ez következik: **sőt!* Ennek viszont már volna értelme... Mert **'ezt tanulám, sőt (ő) tudja, hogy...'*

Hozzájárulhat az értelmezéshez a két személy szembeállítás: az *ő* és az *én* kiazmusban szerepel. Az *akitől – én: tanulám s ő* első személye és harmadik személye kereszteződik, hiszen az *aki* (ti. 'Mészáros Lázár') és az *ő* (ti. 'Mészáros Lázár') harmadik személyének keretében áll az *én* és az ige első személye: *tanulám*. Itt a két személy, az *én* és az *ő* világos megkülönböztetése és szembeállítása párhuzamossá válik a másik szembeállítással: a köznapi gondolkodás szerinti képtelenség és a természetes elgondolás ellentétével. Ekkor ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy Mészáros Lázár a természetesnek megszokott gondolatokat *ostoba képzelemek* minősíti; s aki azokat a *kófic* értékeket képviselte, azt *számárnak* mondja Mészáros Lázár.

- f) *Tudja, hogy a legfő hősb en a nyakravaló,*
 – ∪ ∪ – – –||– ∪ ∪ – ∪ ∪ –

Tudtuk már, hogy a katonában *a fő a nyakravaló*; s most megtudjuk azt is, hogy a *hősb en a legfő* is *a nyakravaló*. (Ezt a fokozást indokolja majd a hetedik-nyolcadik sor.) A pentameter első felében a három hosszú szótag a harmadik sorhoz hasonlóan a névelő hosszú értékével és a cezúra szünetével kiemeli: most jön a legfontosabb követelmény. (Az *a fő* után most fokozva: *a legfő*.) Ugyanezt festi az iktusok sora, kissé ironikusan: *Tud-* után *a*, majd súlytalan *leg-* és nyomatékos *fő*. A sor második része két daktilussal ritmikailag azonosítja a hőst és a nyakravalót: *hősb en a* (=) *nyakrava-*; és eltagolja, illetve nyomatékolja ironikusan: *-ló*. A *leg-* felsőfokú jelentésmozzanata a Tesz. szerint (2: 739) 1495 óta ismert, de itt a *-bb* nélkül, a *legfőbb* helyett *legfő* alakban áll: közvetlenül utána, vele össze is kapcsolódva, tőle el is választva a *hősb en* szóalak. Így adódik a *legfő hősb en*, azaz az ironikus **leg főhősb en* kétféle osztásának párja. Az is hozzájárulhat a lexikai és metrikai-ritmikai jelentésképzéshez, hogy palatális magánhangzókkal szól a *legfő hősb en*, velárisokkal pedig a *Tudja, hogy a ... a nyakravaló*. (Újra a *-ló* iktusával is.)

- g) *Mert hisz az ő hada, mely oly hősl eg megfutamúlt volt,*
 – ∪ ∪ – ∪ ∪ – – – – – ∪ ∪ – –

Hogy pedig magyarázatot adjon a (meglepő) kijelentésre, *Mert hisz*-szel indul a következő sor. A vonatkozó mellékmondat ellentmondásában folytatódik a képtelenségek sora: *hősl eg megfutamúlt volt*. Az iktusokban súlyos az *ő*, a *mely* (hosszan, „-melly”-nek ejtve mintegy segíti a prozódiailag szükséges hosszúságot). Két alliteráció szembeállítására járul hozzá a lexikai ellentét. a *hisz – hada – hősl eg a h* gyenge sorozata, ezzel szemben a *Mert – mely – meg- és -múlt* határozott(abb) és befejezettségre utaló *m* sora. A *hős-* lexikai jelentése szemben áll azzal, hogy ’megfutamodott’: az utalás a Mészáros Lázár vezette honvédsereg csatavesztésére vonatkozik. A fenti betűrím is hozzájárul a *hős-* és a *megfutamúlt* szemantikai ellentétének erősítéséhez. Ismert, ahogyan Petőfi némi öngúnnal emlegeti saját színészi kudarcát ezzel a határozói alakkal (*hősl eg működém*). A metrikai-ritmikai szinten a daktilusok rendre megfeleltetik egymásnak a *Mert hisz az ő hada...* és a *megfuta-* részeket – talán nem véletlenül.

- h) *Egytől-egyig mind, mind nyakravalóba’ vala.*
 – ∪ ∪ – – – || – ∪ ∪ – ∪ ∪ –

Azt tudjuk meg ebből a sorból, hogy a megfutott sereg minden egyes tagja (*mind, mind*) nyakkendőt hordott. A nyolcadik sorban az iktusok: *Egy-*, *-gyig*, *mind*, *nyak-*, *-ló-* és *-la:* a cezúra (mint fentebb) a *nyakravalóba* számára előkészíti a hatást. Az *Egytől-egyig* töismétlődésben (a köznyelvi hangzással ellen-

tétben) a metrika előbb hosszú, aztán pedig rövid szótagot igényel: a két tő tehát ritmikailag nem azonos súlyú. A *mind, mind* ismétlődése fokozó (és gúnyos) értelmű: lehetséges, hogy a tisztek egyenruhájához tartozott a nyakravaló, nem pedig a közkatonákéhoz. A sor második felében a két daktilus (*nyakrava-* és *-lóbava-*) furcsa hangzása kérdőjelezi meg a lexikai jelentés komolyságát. (Tegyük hozzá: a katonai nyelvhasználat bizonyára sokkal durvább tartalmakat is feltételezett, csak hogy abban a korban nem volt szokás ezeket beleírni a versbe. Megelégszünk egyetlen utalással: a *-lóba vala* hangzása többféle, nem szalonképes tartalom hangzásához hasonlít.) Ilyen módon zárja Petőfi a hetedik-nyolcadik sor indoklását: *az ő hada...*(ti. Mészáros Lázáré) *nyakravalóba* ti. futott az ellenség elől. Így az ötödik-hatodik sor (meglepő) kijelentéséhez indokként – és a megelőző kijelentés(ek) cáfolataként – csatlakozik a nyakravalóban megfutamodás képe.

- i) *Nyakravalóalanok, takarodjatok a csatatérről...*
 – ∪∪–∪∪– ∪∪– ∪∪– ∪∪– ∪

Nincs helyük a csatatéren azoknak, akiknek nincs nyakkendőjük, erre utal a kilencedik sor. A korábbi sorok szerint a katonában a fő a nyakravaló, s a hősből is a legfőbb, a csatatér pedig katonákat és hősöket kíván. A legmozgalmasabb sor: csupa-csupa daktilussal, csak a sor végén áll a szabályos spondeusz. A daktilusok a nyargaló huszárokat is idézhetik. A *-rodjatok* hangzása: *roggyatok*: ennek is van önálló jelentése. A *t* alliteráció tompa hangja végigfut a veláris magánhangzós soron, csak a végén hallunk magas magánhangzókat. Az *a* névelő iktusa itt a daktilus igénye szerint (és kiemelő jelentéssel) hosszú szótagot eredményez, a többi súly széttöri a szavakat.

- j) *Éljen Mészáros s éljen a nyakravaló!*
 – – – – – ||– ∪∪ – ∪∪–

A gúny erősítése úgy következik a befejező sorban, hogy a szerző versbeli énjé élteti a hadügyért. S nem is csak személyében, hanem a sor második felében ráadásul a nyakkendővel együtt.

A sort ritmikailag vizsgálva először az a kérdés vetődik fel: miért a *s* kötőszó? Természetesen állhatna nélküle is a párhuzam alakzata. Igaz, így, a kötőszóval együtt biztosítva áll a szótag hosszúsága. (Ez a disztichon szabálya szerint szükséges.) Mindenképpen a csupa hosszú szótag tűnik fel a sor első részében, s a második félsorban pedig a két daktilus következik, – meg a *-ló*. Amikor azonban a sor párhuzamát gondosan elemezzük, az is felvetődik: az alakzatban a második rész csakis az *éljennel* kezdődhetik, nem a **séljen*-nel. Ezek szerint az *s* kötőszó nem tartozhatik a második félsorhoz, akkor pedig az első félsor része. Hogyan lehetséges ez? Adódhatik a *Mészáros s*, együtt hangoztatva, *-ross*-ként. De van-e olyan szó, hogy *ross*? A magyarban nincs, de a

német nyelvben van! A német *Ross* ('s Roß) 'paripa' jelentést vehetjük ide. A kor nyelvhasználatában más is alátámasztja ezt a lehetőséget, erre Kisfaludy Károly ismert vígjátékában, a *Kérők*ben található bizonyíték. (Az adatot Kerényi Ferencnek köszönöm.) A német anyanyelvű, magyarul törve beszélő Vilhelm és a magyar huszár, Ferenc párbeszédében:

VILHELM. *Huszár! Háj kell –*

FERENC. *A kulcsárnétól kérj.*

VILHELM. *Mi rossz eszik –*

FERENC. *Ha rossz, nem tehetek róla.*

VILHELM. *Ah! Nem érteni – szemet –*

FERENC. *Úgy! Talán szénát – mindjárt megyek.*

(Kérők: Második felvonás, második jelenés, 1980: 31.)

A jegyzetekben Csetri Lajos ezt írja:

háj – széna (ném. Heu).

rossz – ló (ném. Ross). (Kisfaludy Károly 1980: 550.)

Ráadásul Petőfi disztichonjában a párhuzam teljessé válik: a kezdő *Éljen* meg *éljen*; és a befejező *-rossz* és *-ló* révén. (Persze a magyar 'rossz' jelentésével együtt is... Hiszen a császári hadseregben a vezénylés nyelve a német, így ott a megszólításban „*mészárosz*” vagy „*meszarosz*” lehetett a megszokott kiejtés; mindenképpen a végén *-rossz-szal*.) És még valami: a sorban az *éljen* palatális, a *Mészáros* meg a *nyakravaló* leginkább veláris hangzású, – ugyancsak nem véletlenül. Ezzel a versben mintha az *éljen* nem éppen a szótári értelmet, inkább az ellentétét váltaná ki az olvasóban. Hiszen a köznapi gondolkodás számára egészen képtelen, ésszerűtlen (és a gyakorlatban a megfutamodás révén hiteltelenné vált) Mészároset és a nyakravalót magasztalja.

3. A vers mint szövegegész

A disztichon egészében mint kompozícióban keretként a címben, a kezdő sor első szavában és a befejező sor záró szavában egyaránt a *nyakravaló* áll. Ez a témának választott ruhadarab, a címben is kiemelt tárgy jellegzetes költői fogás a klasszikusok óta. Minthogy Petőfi nyilvánvaló célja a gúnyolódás, ezért a látszólagos magasztalás eszközéhez folyamodik. Miközben pedig Mészáros Lázár kijelentéseit hangsúlyozza, egyenként bebizonyítja ezekről, hogy a józan gondolkodásnak mondanak ellent. Sőt: a valóságban sem igazolódnak, hiszen a tábornok serege vereséget szenved. Nem is lehetne talán hatásosabb befejezése a versnek, mint a megéljenezése annak, aki a vers soraiban lehetlenné vált. S a ritmikai megoldások folyamatosan hangoztatják értelmetlenné, természetellenesnek a hadügyminiszter állításait; – őt magát pedig (legalább németül) *lónak*.

Az olvasó azt kérdezheti: miért nem tesszük hozzá az itteni elemzéshez a Petőfi nyelvében annyira jellemző köznyelvi, sőt népnyelvi hangzási, hangsúlyozási megoldásokat is? (Pl. Szuromi Lajos kötetében a szimultán verselés elméletét figyelembe véve.) Úgy tűnik, hogy a fentebb végigvitt skandalással a versszöveg lényegét jól szemléltethettük, s érdemben talán más ritmusfelfogások sem befolyásolnák az itteni eredményeket.

Tegyük hozzá: az avantgárd részeire bontotta, apró elemeire tagolta szét az irodalmi szöveget. A posztmodern megközelítés óta, a disszemináció, azaz a jelentésszétzóródás elmélete értelmében talán Petőfi szövegeit is úgy olvashatjuk, hogy legapróbb összetevőit sem hagyjuk figyelmen kívül. Ezt is tanúsíthatja ez a rövid írás.

NAGY L. JÁNOS

I R O D A L O M

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1995. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2: 517, 739.

Békési Imre 2001. *Oszatlan filológia.* Tiszatáj Könyvek, Szeged.

Benkes Zs.–Nagy L. János–Petőfi S. János 1996. *Szövegtani kaleidoszkóp. 1. Antológia.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Bókay Antal 1997. *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban.* Osiris Kiadó. Budapest.

Fónagy Iván 1989. *A költői nyelv hangtanából.* Akadémiai Kiadó. Budapest.²

Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről.* Corvina Kiadó. Budapest.

Petőfi Sándor János 2004. *A szöveg mint komplex jel.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilsztika.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Szathmári István 1970. *A hangszimbolikáról.* Néprajz és Nyelvtudomány XIV: 67–83.

A szöveget az alábbi helyről idéztem:

Petőfi Sándor összes költeményei. (Szerk. Szász Imre.) Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1958: 486. (A *Verstár* anyagában az *oly* szótag hiányzik a hetedik sorból – és a hexameterből.)

A dráma adata:

Kisfaludy Károly válogatott művei. (szerk. Csetri Lajos) Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1980: 321, 550.

ASUPRA UNUI DISTIH DE ZECE RÂNDURI DE PETŐFI

(Rezumat)

Lucrarea analizează un distih de Sándor Petőfi, parcurgând soluțiile de tehnică poetică aplicate care pot avea funcție semantică în distihul respectiv. Petőfi s-a folosit de hiperaccentuarea metrico-ritmică a structurii poetice, cu scopul de a-l incomoda și ridiculiza, prin excesul stilistic ironic, pe generalul-ministru Lázár Mészáros, care l-a ofensat pe poet în realitate. Autorul susține, prin lucrarea sa, că textele lui Petőfi pot fi citite și interpretate, conform teoriei diseminării, doar luând în seamă până și cele mai mărunte componente (poetice, stilistice și semantice) ale lor.

MI VAN A *SEMMI* ÉS A *NINCS* KÖZÖTT?

Daniel Abondolo 60. születésnapjára

1. Egy korábbi írásomban (Simoncsics 1981a) úgy vélekedtem, hogy a magyar *ne* és *nem* tagadószavak töve, *ne* valamely indoeurópai nyelvből származó, akkori gyanúm szerint szláv, tehát honfoglalás utáni jövevényszó. Később a honfoglalás előtti iráni, esetleg germán kölcsönzés gondolata is megkísértett, de közvetlen bizonyítékot nem találtam egyikre sem, sőt közvetett és más diszciplínákból származó bizonyítékot sem, amilyen pl. az őstörténet által föltárt egykori intenzív kereskedelmi kapcsolat lehetett (volna), amely aztán valószínűsíthető (volna) az átadó és átvevő nyelv között valamiféle két elemre „redukált” *igen-nem* lexikont, egyfajta „bináris pidgint”, amely később „kreolizálódhatott” (volna) a magyarban. Ezzel együtt a *nem* és *ne* szembenállásában, ahol egy nem-imperatívuszi (személyragos) alak áll oppozícióban egy imperatívuszi (személyrag nélküli) alakkal, az uráli tagadó segédige reflexét, paleontológiai hasonlattal szólva, lenyomatát sejtettem.

2. Egy másik, előbbivel egykorú írásomban (Simoncsics 1981b) azt a véleményemet fejtettem ki, hogy az eldöntendő kérdés morfémája, az *-e* kérdőszócska voltaképpen nem más, mint az uráli tagadó segédige **e*- reflexe a magyarban. Eszmefuttatásomat most nem ismétlem meg, csupán arra a jelentés-tani körülményre utalok, hogy az eldöntendő kérdés szemantikai szerkezete azonos az eldöntendő kérdést megalapozó ’*igen* vagy *nem*’ komplementáris disztribúciójával: *Igaz -e?* ugyanazt mondja, mint *Igaz vagy nem igaz?* Azaz másképpen: az *-e* kérdőszó (korábban és tájnyelvileg ma is *-é*) nem más, mint a második tagadott tagmondat képviselője. Az *-e* kérdőszó pozícióját tekintve mindig egy állítást követ, jelentésére nézve annak tagadása, innen adódik a következtetés, hogy azonos lehet az egyes szám harmadik személyű (= zéró [ø] személyjellel ellátott) uráli tagadó igével.

3. Írásomban csatlakoztam Lotz Jánosnak ahhoz a gondolatához, hogy a birtokos szintagma összetevőjét, a birtokot (relatum) helyettesítő *-é* (János könyve > Jánosé) névmási képző és *nem* jel (Lotz 1976: 185–190). Továbbá összekapcsoltam ezt az *-é* névmási képzőt az eldöntendő kérdés *-e* (~*-é*) kérdőszócskájával, mégpedig azon az alapon, hogy mindkettő komplementáris disztribúcióban áll az öt megelőző összetevővel, tagadás az állítással, birtok a birtokossal – és azokkal együtt alkot egészet. Minthogy lényegében ez az egy morféma a nyelv két különböző szintjén, a szintagmatikában és a szintakszisban is szerepel, elneveztem ezért ’szintaktomorfémának’. Ennek a fölfogásnak van diakrón aspektusa, és amennyiben probléma, akkor csakis diakrón megoldása lehet. Mert

jogos a kérdés, hogy *-e~é* melyik szerepe az eredeti: a szintaktikai-e vagy a szintagmatikai. Akkor a szintaktikai eredet mellett foglaltam állást, és álláspontom azóta sem változott: az *-e (~é)* kérdőszócska funkcióját, ebből következően tagadó segédige mivoltát tartom régebbinek. A szűk értelemben vett névmási morféma *-é* most nem érdekel bennünket, vele legföljebb csak érintőlegesen foglalkozunk, a következőkben csak az *-e (~é)* kérdőszó voltára, szintaktikai szerepének vizsgálatára szorítkozunk.

4. A tagadás maga (azaz a tagadó igető), csak valami másra vonatkoztatva, csak valami állítással együtt értelmes és érvényes. Másképpen: a tagadás mozanata metonimikusan viszonyul valamihez, ami ténylegesen jelen van, míg a névmás metaforikusan képvisel valamit, ami csak egy virtuális dimenzióban van jelen. A tagadás szintagmatikai művelet, a névmás paradigmikus jelenség. A tagadóige harmadik személyű zéró személyjeles alakja illik a magyar igeragozás rendszerébe: a harmadik személyű alanyt a magyar mindkét igeragozási paradigmájában, a centripetális és centrifugális igeragozásban¹ is zéró képviseli (vö.centripetális *fut- ø- ø*, centrifugális *fut- ja- ø*)

O S

O S

Az *-e (~é)* kérdőszócska – eredetileg mint harmadik személyű igealak – anaforikusan utal vissza, vonatkozik az őt megelőző tagmondatra. Ez a harmadik személyűség azt jelzi, amire nem szoktunk gondolni, hogy a beszédnek, és legkisebb, de teljes jogú képviselőjének, a mondatnak is van – nyelvtani – személye. Pl. *Amikor azt mondom, hogy...az epiforikus – magától értetődően harmadik személyű – mutatónévmás az utána következő alárendelt mondatot képviseli. Ugyanígy jogosult az *-e (~é)* kérdőszócskát egyetlen harmadik személyű igealakból álló mondatnak fölfognunk (amely alak lényegében homoním a szintén harmadik személyű *-é* névmási morfémával²).*

5. Ami a tagadó értelmű *-e (~é)* kérdőszócska pozícióját illeti, az mindig finális, azaz a vele komplementáris disztribúcióban álló állítás után következik. A finális pozíció mindig marad, akár tartjuk magunkat a normatív nyelvtani előíráshoz, mely szerint az *-e (~é)* kérdőszócskának mindig a mondat igei vagy névszói állítmánya után kell következnie (*Elment-e? Nem igaz-e?*), akár maradunk az utca szubsztandard nyelvhasználatánál (*El-e ment? Nem-e igaz?*), mert *-e (~é)* utóbbi esetben is a mondat predikatív pillérét képező állítmány részleges képviselője, az igekötő vagy a tagadószó után kell, hogy álljon.

6. Korábbi véleményemet megváltoztatva azt szeretném itt előadni, hogy a magyar *nem* és *ne*, illetőleg *sem* és *se* nem kölcsönszók, hanem az uráli eredetű tagadóige reflexei. A magyar ugyan nem ismer számottevő, és főleg rendszer-

¹ Ez Daniel Abondolo terminológiája, amibe ő az ún. alanyi és tárgyias igeragozást illeszti bele, utóbbihoz sorolva az implikatívusz -LAK alakját is (Abondolo 1988).

² Megjegyzendő: a személynévmások nem-harmadik személyű alakjait kivéve a névmások is mind harmadik személyűek, mert közvetlenül vagy közvetve magára az immanensen harmadik személyű beszédre vonatkoznak, pl. *ez-az, ki-mi, milyen-mennyi* stb..

(Simoncsics 1981a). Az *s*, mint fõntebb láttuk, finális pozícióból (=s) vált iniciális pozíciójú, protetikus konjunkcióvá (*s+*). Az *s* tehát a beszédláncban kapcsolódhat hátrafelé is, előre is, mint képzõ és mint kötõszó, a legfontosabb mozzanat azonban az, hogy mindig kapcsolódik. Ugyanez vonatkozik a *se* tiltószóra is, *sem* és *se* – amint természetesen a *nem* és *ne* – oppozíciója pedig modális jellegû, amely mögött a nyelvtani személyeknek az a nagyvonalú disztribúciója áll, hogy csak az elsõ személynek nincs, mert nem lehet, imperatívusza. A *se* (és természetesen a *ne*) tiltószók (negatív imperatívuszi, azaz prohibítívuszi alakok) párhuzamba állíthatók a magyar nyelv más módjel nélküli imperatívuszi alakjaival, mint *ne, nesze* 'vedd!', *ni, nini* 'nézd!'

Ami *nem* és *ne*, ill. *sem* és *se* modális oppozícióját, s eképpen e tagadószavak igei eredetét illeti, megjegyezzük: annak ellenére, hogy tagadószók után következõ igealakok azonosak a megfelelõ állító, feltételes, felszólító alakokkal, s ezért nem áll elõ a tagadószók és az õket követõ igealakok között olyan szoros szintaktikai függés, mint amilyen a tagadó segédigéket használó rokonnyelvekben, pl. a finnben tapasztalható, modális szembenállásuk kibukkan még a morfológiailag egységes föltételes módban is, hogy megkülönböztesse az optatívuszi (azaz az imperatívuszéval rokon) jelentést a pusztán kondicionálistól, pl. *Ne volnék ilyen szegény!* vs. *Nem volnék ilyen szegény, ha ...*

8. A nyelv metonimikus tengelyén jelentkező, érintkezésen alapuló [contagious] formáinak távolabbi párhuzamaként említjük az észti tagadás rövidebb *pole, poleks, polnud* alakjait, pl.

ma ei ole haige helyett *ma pole haige* 'nem vagyok beteg',
seda ta ei oleks uskonud helyett *seda ta poleks uskonud* 'azt õ nem hitte volna'
ma ei olnud siis terve helyett *ma polnud siis terve* 'nem voltam akkor egészséges'

(Kettunen 1936:61)

ahol a *pole, poleks, polnud* tagadószavak a tagadó segédige 3. személyû *e-pi* alakjából és a létige *ole, oleks, olnud* alakjaiból jöttek létre oly módon, hogy az *e-p-i # o-l-e* szekvenciából a segédige finális *i*-jét a fölge iniciális *o*-ja törli (sandhi): **e-p-o-l-e*, majd a hangsúlynak az *o*-ra történõ áttolódása miatt a segédige iniciális magánhangzója, a voltaképpeni tagadó tő (!) is kiesik: *p+o-l-e*, ahhoz hasonlóan, ahogy a szanszkrit *ás-mi* 'vagyok' : *s-ánti* 'vannak'. igealakok analógiájára az indoeurópai alapnyelv megfelelõ alakjait is rekonstruálják **és-mi* -ként, ill. **s-énti* -ként (Szemerényi 1989: 116). Függetlenül a *pole, poleks, polnud* alakok kialakulásának folyamatától, szinkrón szempontból a *p*- protetikus elemként fogható föl, amely fonetikai természeténél fogva (bilabiális explozíva) markánsabbá, még azt is mondhatni, láthatóbbá teszi a tagadó szintagmákat, mint amilyenek magánhangzó kezdetű megfelelõi, *ei ole, ei oleks, ei olnud* voltak, s ezzel a tagadásban megerõsödik a gesztus mozzanata (ld. alább a 10 (i) pontban).

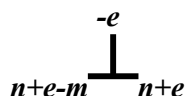
9. Ellentétben a magyar *sem* és *se*, valamint az észti *pole*, *poleks*, *polnud* tagadószókkal, a magyar *nem* és *ne* – a szókezdő dentális nazálisok ismeretlen eredete miatt – etimológiája homályos, noha szerkezete nem kevésbé transzparens, mint a *sem* és *se* tagadó-, ill. tiltószóké. Föltevésem az, hogy szókezdő nazálisuk: protetikus hang, légyen az akár érintkezésen alapuló (metonimikus), akár paradigmaszerű (metaforikus), azaz etimológiailag igazolható morfofonéma.⁴

10. Induljunk ki a tagadás kétféle alkalmazásából: az egyik, amikor választás elé vagyunk állítva, pl. *Menjünk-e?* (< *Menjünk vagy ne menjünk?*), a másik, amikor nem, mert „készen kapjuk” pl. *Ne menjünk! Nem megyünk.* Első esetben a tagadás finális pozícióban jelentkezik, második esetben iniciális pozícióban. Másképpen: első esetben a tagadás beszédaktustól függő (pragmatikai), második esetben beszédaktustól független (szintaktikai) művelet. Az eldöntendő kérdés kérdőszava *-e* (*--é*) mindig finális pozícióban áll, ami fonotaktikai szempontból nézve többnyire egy (-C)-V szekvenciában jelentkezik. A *par excellence* tagadásban a tagadószó iniciális pozícióban áll, s mint az ismételt tagadásban is láttuk C-V(-) szekvenciában mutatkozik. Ez a disztribucionális tény határozza meg a tagadószó alakját. A *nem* és *ne* tehát ez utóbbi típusba tartozik, azaz ugyanabba a kategóriába, mint *sem* és *se*. Ha a nyelvtani személyeket is számba vesszük a tagadásban mutatkozó modális és személyi disztribúció még világosabban mutatkozik meg a nyelvi anyagon, miközben egyúttal a lehető leggazdaságosabban használja föl a rendelkezésére álló – meglehetősen – csekély fónikus matériát:

A nyelvtani személyek disztribúciója

és a tagadó morféma hozzá kapcsolódó disztribúciója

⁴ Nem tudok egyet érteni a legújabb etimológiai szótár (Zaicz 2006) **sem** címszavában leírtakkal, mely szerint „a mai forma az *n* kiesésével jött létre” éppen a benne idézett Halotti Beszédből származó szócsoport *es num* ’és nem’ alapján *sem*, de továbbá azon az alapon *sem*, hogy a magyarban nincs nyoma olyan szóközépi tendenciának, hogy az *-s-* *n-* szekvenciában, ahol a két hangot morfémahatár választja el, *-n-* kiesne vagy törlődne, vö. *mos-ni*, *vés-ne*.

Az *s+* protézissal ellentétben, amelynek etimológiája világos, az *n+* protézis eredetére nézve nincsen egyetlen eredetre visszavezethető magyarázat, de sejtéseim vannak, amelyeket az itt következőkben szedek csokorba

(i) A tagadás és tiltás nem pusztán nyelvi művelet, hanem a társasléti gesztusokkal is kísért, sőt olykor éppenhogy csak gesztusokban megnyilvánuló tette. Társaslétezt mondtam, amelynek elemi egysége a párbeszéd, aminek két résztvevője van: az aktív beszélő és a passzív hallgató, azaz a grammatikai első és második személy. A tagadás gesztusában benne rejtezik az első személynek a második személytől való „magamegkülönböztetése”. Nyelvtanilag: a második személy uráli eredetű névmási, ill. szuffixált (jel / rag) képviselője *t-* kezdetű, ill. *-d*-re végződő morféma, azaz *t-e*, ill. *keze-d*, *tudo-d* stb. Mindkettő orális dentális explozív, és ha ehhez hozzávesszük, hogy dialógusban a másik félnek szóló ellentmondás (tagadást anticipáló, ill. involváló) gyakori szava, a *de*⁵ szintén orális dentális explozíval kezdődik, akkor bizvást állíthatjuk, hogy a dialógus második személyét megkülönböztető főnemesi anyag legáltalánosabb jellemzője, hogy mássalhangzó anyaga explozív és dentális (*t* és *d*), vokalizmusa pedig palatális (*e*), azaz *te* és *de*. Az ellentmondás szavaként használt *de* azonban még nem tagadás, csupán annak előrejelzése, indexe, mondhatni – hangokba öntött – gesztusa.

(ii) A nyelvi tagadás és tiltás, ami uráli örökségként⁶ prefixált segédigével vagy tagadószóval történik, s ezért fonotaktikai szempontból legáltalánosabban úgy jellemezhető, hogy mindig iniciális pozíciójű, ezért a fenti T-struktúrában a T keresztszárán helyezkedik el a két mássalhangzó kezdetű szereplő egyikeként. Az előbbi pontban láttuk, hogy a magyar tagadósók – amennyiben tartani akarják magukat a második személlyel szembeszegülő és magukat megkülönböztető gesztushoz, s ugyanakkor markáns módon meg akarják magukat különböztetni a magánhangzókezdetű szuffixált tagadástól, az *-e* (~*-é*) kérdőszócskától, akkor a rendelkezésükre álló dentális explozívok közül – szókezdő protézisként már csak a nazális *n*-re szorítkozhatnak.

Az egyszerű tagadás metaforikusan és asszociatíván kapcsolódik a párbeszéd másik résztvevőjéhez, aminek jele *e* nyelvi alrendszer hangszimbolikájában a dentális szféra dominanciája. A dentálisok lehető leggazdaságosabb disztribúciója a peirce-i *szimbolum-ikon-index* hármasságot mutatja, ahol *t-* (*te*) szimbolum, *-d* (*-d*, ill. *de*) kétféleképpen is index, mint személyjel vagy rag, ill. a

⁵ A TESz. ismeretlen eredetűnek tartja, finnugor, török és szláv származtatását pedig tévesnek. Hajlok arra, hogy elfogadjam Daniel Abondolo szóbeli közlését, aki a szláv *da* átvételét valószínűsíti, és amikor köszönetet mondok neki ezért, hozzáteszem, hogy *e* kötőszó magyarban megváltozott vokalizmusa a párbeszéd természetéből fakadó asszociációs kényszerre mutat, ami a dialógus másik szereplőjéhez, a nyelvtani második személyű *te*-hez idomította a szláv *da*-t.

⁶ De nyugodtan mondhatjuk, hogy részleges (areális) univerzáléként, mert ilyen az indoeurópai is (Szemerényi 1989:282–3).

tagadást anticipáló ellentétes kötőszó, és végül *n-* (*ne, nem*) pedig (ha másképp nem, a maradék jogán) ikon.

(iii) A Kárpát-medence és a hozzá közeleső régiók indoeurópai rokonságú nyelvei, mind a szláv, mind a germán, mind a román, ill. távolabb eső itáliai rokon nyelvek tagadószavai is nazális kezdetűek (*ne, nicht, nu, non* stb.). Bizonyára ez a körülmény is erősen hatott az *n-* kiválasztására, illetőleg ha az *n-* protézis már a honfoglalás előtt beépült a magyar nyelvbe, akkor megszilárdította a pozícióját.⁷

11. A tagadószók közé tartoznak a *nincs(en) : nincsenek, sincs(en) : sincsenek* alakok is. Ami a szókezdő *n-*t és *s-*t illeti, minden érvényes rájuk, amit a *nem : ne, sem : se* párokról mondtunk, annál inkább, mert a régiségből ismerünk *incs*-féle alakokat (Münchener-kódex 1466, Winkler-kódex 1506). A *nincsen* és társai azért problematikusak különösen, mert belátható jelentéstani komplexitásukhoz teljesen inkongruens morfológiai szerkezet kapcsolódik: a *nincsen* voltaképpen egy olyan állító szerkezet, azaz szintagma tagadó megfelelője, amelyben a létezés nem önmagában, hanem valami mással (birtokossal vagy hellyel) bővítve jelentkezik, azaz szó alakja ellenére maga is szintagma, pl.

itt van vs. nincsen (itt), vagy megvan vs. nincsen (meg) vagy van neki vs. nincsen (neki)

A *nincsen*-re „rímelő” és morfológiailag transzparens *in=t-s-en, hin=t-s-en*, továbbá még *bon=t-s-on, ron=t-s-on* és más hasonló igealakok annyira mások, annyira különbözőek mind morfológiai, mind modális szempontból (faktitív képzős a centripetális igei paradigmához tartozó konjunktívuszi-imperatívuszi alakok), hogy egyelőre lehetetlennek tűnik közös nevezőre hozni velük a kérdéses alakot, s így megmagyarázni ezt a rejtélyes tagadó paradigmát. Lehet, hogy máshol kell keresni ennek a rejtélynek a kulcsát. Tovább próbálkozom.

12. Összefoglalásul: a tagadó morféma funkcióinak a különböző nyelvi szinteken megmutatókozó disztribúciója alapján sikerült a magyar *-e (~-é)* kérdőszava és a *nem : ne, sem : se* tagadószavainak morfológiai különbségeiben kimutatni az uráli **e-* tagadó igei reflexét, és ezzel megerősíteni a nyelvi operátorok e kivételesen fontos csoportjának státusát az uráli nyelvek körében – de másképp mint eddig a szakma gondolta (Lakó 1978: 464–6), vagy ahogy korábban – a szakmai mainstream-től eltérő módon – magam is véltem (Simoncsics 1981,

⁷ Ezzel kapcsolatban és közbevetőleg jegyezzük meg, hogy az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált tagadó jelentésű ún. szillabikus **n* története is mutatja ezt a kettősséget, azaz konsonantikus és vokalikus szókezdetet, mint önálló tagadószó és karitív prefixum (vö. latin *ne-scio*, ill. görög *a-tom*) de az uráli tagadóige magánhangzókezdetű töve és az indoeurópai szillabikus **n* fejleményeinek története között – a fonotaktikailag hasonlóan kondicionált körülményeken túl – nincsen semmiféle kapcsolat.

1990). A tagadás idekapcsolódó más szavainak, a *nincsen* : *nincsenek*, *sincsen* : *sincsenek* alakoknak megnyugtató magyarázatára – egyelőre – várunk kell.

SIMONCSICS PÉTER

Jelmagyarázat:

- tőle jobbra rag/jel következik
 = tőle jobbra képző következik
 + tőle balra összetétel előtagja áll
 # szóközi szünet

IRODALOM

- Abondolo, Daniel 1988. *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Abondolo, Daniel (szerk.) 1998. *The Uralic Languages*. Routledge. London–New York.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hexendorf Edit 1953. *A nyomatékositás és tagadás mondatbeli összeszövődésének kérdéséhez*. I. Osztály Közleményei VI:379–408.
- Honti László 1997. *Die Negation im Uralischen I-II-III*. Linguistica Uralica 23: 2: 81–96, 3: 161–75, 4: 241–52. Tallinn.
- K. Sal Éva 1951. *Az obi-ugor nyelvek tagadó névmásainak kérdéséhez*. NyK. 53:211–9.
- K. Sal Éva 1954–55. *A tagadás az obi-ugor nyelvekben I-II*. NyK. 56:57–68, 57:73–111.
- Kettunen, Lauri 1936. *Eestin kielen oppikirja*. Porvoo.
- Köbler, Gerhard 2000. *Indogermanisches Wörterbuch*, 3. Auflage (Internet).
- Lakó György (főszerk.) 1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei (N-Zs)*. 3. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lotz János, 1976. *Szonettkoszorú a magyar nyelvről*. [A magyar {-É} morféma.] Gondolat. Budapest.
- Pálfalvi Etelka 1963. *Volt-e incs a magyar nyelvben?* Néprajz és Nyelvtudomány 7: 39–43.
- Pokorny, Julius et al. 1973. *Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen*. Walter de Gruyter. The Hague.
- Rédei Károly 1978. ld. Lakó György alatt.
- Simoncsics Péter 1981a. *Unkarin kielen kieltoisanat nem, ne ja uralilainen kieltoverbi*. Folia Hungarica 1: 69–76.
- Simoncsics Péter 1981b. *Syntaktomorfeemi É: unkarin syntaksin läpileikkauskuva*. *Sananjalka* 23:115–23.
- Simoncsics Péter 1990. *On the verbal nature of negation in Hungarian*. VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 3A kötet:144–7.
- Simoncsics Péter 2004. *Gesztusnyelv – nyelvi gesztusok*. Ladányi Mária és Hattyár Helga (szerk.): „...még onnét is eljutni túlra”. *Nyelvészeti tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 372–7.
- Szemerényi, Oswald 1989. *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. 3. Auflage. Darmstadt.

CE ESTE ÎNTRE *SEMMI* ('NIMIC') ȘI *NINCS* ('NU EXISTĂ')?

(Rezumat)

Prima consoană a cuvintelor de negație folosite în limba maghiară (*nem, ne, sem, se*) sunt consoane protetice. Consoana *s-* în aceste cuvinte de negație este identic cu sibilantul unor conjucții (*és, is, s*), având origine uralică și exprimă prezența unei trăsături, și s-a format din sufix derivativ. Vocala acestor cuvinte de negație (*-e-*) este identic stema verbului de negație a limbilor uralice, care este reconstruit ca **e* sau **i* în uralistica comparativă.

Originea particulei interogative *-e* din maghiară se leagă de asemenea de cuvântul de negație uralică. Această particulă interogativă deasemenea avea funcție de negație și împreună cu cuvintele de negație menționate formează un sistem care se manifestă distributiv în dimensiunea pragmatică (în persoane gramaticale) și în dimensiunea sintagmatică-sintactică (ca morfemă cu sufix sau prefix.) Faptul că acest sistem este nemarcat în privința timpului gramatical, arată că în maghiară negația a fost legată de gesturi extralingvistice.

ADATTÁR

A KÁRPÁT-MEDENCEI SZOCIOLINGVISZTIKAI VIZSGÁLAT 1996. ÉVI ROMÁNIAI KÉRDŐÍVE ÉS KERESZTTÁBLÁI (II.)

Az előző számunkban közölt kérdőív után az alábbiakban bemutatandó minden kereszt tábla (az utolsó négyet kivéve) egy K_{501} típusú számmal kezdődik, amely a változópéldányok egyedi azonosítója ebben a közleményben. Az egyedi azonosító után az értékelendő vagy kiegészítendő mondat található dőlt betűvel szedve. Az egyes feladatok instrukciói külön sorban szerepelnek nagybetűsen, például: MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

A kereszt táblák első oszlopában a romániai, a második oszlopában a magyarországi adatok találhatók. A sorok a válaszokat mutatják. A kereszt táblák egyes celláiban a felső szám az elemszám, amely megmutatja, hány adatközlő adott egy bizonyos választ. A második szám az oszlopszázalék, amely a különböző cellákban arról tájékoztat, hogy a romániai adatközlőknek és a magyarországiaknak rendre hány százaléka választotta az egyik változatot, s hány a másikat.

A táblák után föl van tüntetve a khi-négyzet-statisztika értéke és az eredmény szignifikanciaszintje. Minden esetben, amikor a p kisebb 0,05-nél, legalább 95%-os bizonyossággal állíthatjuk, hogy a talált különbség ténylegesen különböző állapotokat takar, tehát a minták közti különbség nem a véletlen következménye. A kereszt tábla alatti utolsó sorban a hiányzó megfigyelések száma a valamilyen okból érvénytelen választ adók (és a vizsgálatunk szempontjából irreleváns választ adók) számát mutatja. Ha egy kereszt tábla után nincs khi-négyzet és p érték, például a K_{612} után, annak az az oka, hogy legalább egy cellában az elméleti gyakoriság (becsült elemszám) 5-nél kisebb, ami a khi-négyzet-próba alkalmazását aggályossá teszi. Amikor egy kereszt táblában túl sok az üres cella, akkor a khi-négyzet-értéket nem lehet kiszámítani. Ilyen a K_{624} -es tábla, ahol csak egyetlen releváns válasz adatait látjuk (*a főnökhöz jöttem*), mert senki nem használta *a főnök után* kontaktusváltozatot.

Az itteni kereszt táblák készítésekor kutatócsoportunk ún. *Kárpát-medencei fájlja* többszörösen javított változatát használtuk: *tot2000.mst* (1999. augusztus 26.). Az adatok javítása, pontosítása kisebb eltérésekhez is vezetett a már megjelent három kötet magyarországi adataihoz képest, például a K_{623} -as táblában a magyarországiak közül 102-en adtak *középiszkolánkban* (vagy *középiszkolánkba*) választ, és csak ketten írták ezt: *középiszkolánkon*. (Csernicskó, Göncz és Lanstyák köteteiben egy átkódolási hiba folytán még 98 *középiszkolánkba(n)* és 6 *középiszkolánkon* válasz olvasható.)

A Kárpát-medencei vizsgálat eredményei tucatnál több könyvben és 100-nál több tanulmányban olvashatók, ezeket listázza Kontra és Hattyár (*Az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiája 1997–2007*. Bp., 2008.) A kérdőíves vizsgálat romániai eredményeit, nyelvtani részének alapadatait csak itt tanulmányozhatja az olvasó.

Kereszt táblák**A. Nyelvhasználati kérdések**

K_501 *A találkozást Péterrel jó jelnek tartotta.*
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-501	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
találkozást Péterrel	51 23,7	28 26,7	79 24,7
Péterrel való találkozást	164 76,3	77 73,3	241 75,3
Oszlopössz.	215 67,2	105 32,8	320 100,0

khi-négyzet = 0,3292 p = 0,5661
Hiányzó válaszok száma: 3

K_502 *Valószínűleg fogok késni egy kicsit, várjanak meg!*
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-502	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
fogok késni	38 17,8	15 14,2	53 16,6
késni fogok	175 82,2	91 85,8	266 83,4
Oszlopössz.	213 66,8	106 33,2	319 100,0

khi-négyzet = 0,6954 p = 0,4043
Hiányzó válaszok száma: 4

K_503 *Befizetted már az idei tagsági díjat?*
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-503	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
tagsági díjat	137 63,7	30 28,6	167 52,2
tagdíjat	78 36,3	75 71,4	153 47,8
Oszlopössz.	215 67,2	105 32,8	320 100,0

khi-négyzet = 34,9307 p = 0,000
Hiányzó válaszok száma: 3

K_504 *Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyérléte?*
MÉLYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-504	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
kenyérléte	29 13,6	17 16,0	46 14,4
kenyeret	185 86,4	89 84,0	274 85,6
Oszlopössz.	214 66,9	106 33,1	320 100,0

khi-négyzet = 0,3560 $p = 0,55072$
Hiányzó válaszok száma: 3

K_505 *Nézd, milyen szép banánokat árulnak az üzletben!*
MÉLYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-505	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
banánokat	27 12,6	13 12,1	40 12,4
banánt	188 87,4	94 87,9	282 87,6
Oszlopössz.	215 66,8	107 33,2	322 100,0

khi-négyzet = 0,0109 $p = 0,9166$
Hiányzó válaszok száma: 1

K_506 *A mai gyerekek attól válnak önzökké, hogy mindent megkapnak.*
MÉLYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-506	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
önzökké	86 40,0	32 29,9	118 36,6
önzövé	129 60,0	75 70,1	204 63,4
Oszlopössz.	215 66,8	107 33,2	322 100,0

khi-négyzet = 3,1350 $p = 0,0766$
Hiányzó válaszok száma: 1

K_507 *Unom már ezt a sok utazást busszal.*
MÉLYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-507	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
utazást busszal	113 52,3	21 19,6	134 41,5
buszozást	103 47,7	86 80,4	189 58,5
Oszlopössz.	216 66,9	107 33,1	323 100,0

khi-négyzet = 31,4968 $p = 0,0000$
Hiányzó válaszok száma: 0

K_508 *Ezzel az eshetőséggel is kell számolni.*
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-508	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
kell számolni	42 19,7	10 9,5	52 16,4
számolni kell	171 80,3	95 90,5	266 83,6
Oszlopössz.	213 67,0	105 33,0	318 100,0

khi-négyzet = 1,9015 $p = 0,1679$
Hiányzó válaszok száma: 5

K_509 *A bejárat az épületbe a másik oldalon van.*
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-509	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
bejárat az épületbe	27 12,6	12 11,2	39 12,1
az épület bejárata	187 87,4	95 88,8	282 87,9
Oszlopössz.	214 66,7	107 33,3	321 100,0

khi-négyzet = 0,1313 $p = 0,7170$
Hiányzó válaszok száma: 2

K_510 *Hahó! Itt vagyok! Látsz?*
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-510	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
Látsz?	65 30,2	36 33,6	101 31,4
Látsz engem?	150 69,8	71 66,4	221 68,6
Oszlopössz.	215 66,8	107 33,2	322 100,0

khi-négyzet = 0,3864 $p = 0,5341$
Hiányzó válaszok száma: 1

K_511 *Ebben az üzletben nemcsak függönyt, hanem szőnyeget is lehet vásárolni.*
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?

K-511	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
függönyt	118 54,9	60 56,1	178 55,3
függönyöket	97 45,1	47 43,9	144 44,7
Oszlopössz.	215 66,8	107 33,2	322 100,0

khi-négyzet = 0,0410 $p = 0,8395$
Hiányzó válaszok száma: 1

**K_512 Koszovóban folytatódnak a tárgyalások az albánok és a szerbek között.
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?**

K-512	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
Koszovóban	157 74,1	86 80,4	243 76,2
Koszovón	55 25,9	21 19,6	76 23,8
Oszlopössz.	212 66,5	107 33,5	319 100,0

khi-négyzet = 1,5636 $p = 0,2111$
Hiányzó válaszok száma: 4

**K_513 Valószínűleg külföldre fognak költözni.
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?**

K-513	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
valószínűleg	156 73,6	76 73,1	232 73,4
valószínűleg, hogy	56 26,4	28 26,9	84 26,6
Oszlopössz.	212 67,1	104 32,9	316 100,0

khi-négyzet = 0,0092 $p = 0,9234$
Hiányzó válaszok száma: 7

**K_514 Tanító néni, fúj a fejem. Kimehetek?
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?**

K-514	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
kimehetek	198 92,1	104 97,2	302 93,8
ki tudok menni	17 7,9	3 2,8	20 6,2
Oszlopössz.	215 66,8	107 33,2	322 100,0

khi-négyzet = 3,1939 $p = 0,0739$
Hiányzó válaszok száma: 1

**K_515 Tegnap láttalak a tévében.
MELYIK A TERMÉSZETESEBB?**

K-515	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
látalak	147 68,7	82 78,1	229 71,8
látalak téged	67 31,3	23 21,9	90 28,2
Oszlopössz.	214 67,1	105 32,9	319 100,0

khi-négyzet = 3,0754 $p = 0,0794$
Hiányzó válaszok száma: 4

K_521 *Marinak is meg kell oldania a saját problémáit.*
ÉRTÉKELJE AZ ALÁBBI MONDATOKAT!

K-521	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	89 43,0	61 58,1	150 48,1
elfogadható	92 44,4	37 35,2	129 41,3
elég rossz	17 8,2	5 4,8	22 7,1
nagyon rossz	9 4,3	2 1,9	11 3,5
Oszlopössz.	207 66,3	105 33,7	312 100,0

khi-négyzet = 7,0876 p = 0,0691
Hiányzó válaszok száma: 11

K_522 *Marinak is meg kell oldani a saját problémáit.*
ÉRTÉKELJE AZ ALÁBBI MONDATOKAT!

K-522	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	24 11,7	23 21,9	47 15,1
elfogadható	103 50,0	63 60,0	166 53,4
elég rossz	65 31,6	16 15,2	81 26,0
nagyon rossz	14 6,8	3 2,9	17 5,5
Oszlopössz.	206 66,2	105 33,8	311 100,0

khi-négyzet = 15,2245 p = 0,0016
Hiányzó válaszok száma: 12

K_523 *Mari is meg kell, hogy oldja a saját problémáit.*
ÉRTÉKELJE AZ ALÁBBI MONDATOKAT!

K-523	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	49 23,8	22 21,0	71 22,8
elfogadható	98 47,6	43 41,0	141 45,3
elég rossz	39 18,9	32 30,5	71 22,8
nagyon rossz	20 9,7	8 7,6	28 9,0
Oszlopössz.	206 66,2	105 33,8	311 100,0

khi-négyzet = 5,3143 p = 0,1501
Hiányzó válaszok száma: 12

K_524 *Mari is meg kell oldja a saját problémáit.*
ÉRTÉKELJE AZ ALÁBBI MONDATOKAT!

K-524	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	108 51,9	13 12,3	121 38,5
elfogadható	76 36,5	27 25,5	103 32,8
elég rossz	15 7,2	36 34,0	51 16,2
nagyon rossz	9 4,3	30 28,3	39 12,4
Oszlopössz.	208 66,2	106 33,8	314 100,0

khi-négyzet = 94,7126 p = 0,0000
Hiányzó válaszok száma: 9

K_531 *Ott van egy szék a szoba sarkába.*
JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT?

K-531	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
sarkában	97 45,5	58 54,7	155 48,6
sarkába	116 54,5	48 45,3	164 51,4
Oszlopössz.	213 66,8	106 33,2	319 100,0

khi-négyzet = 2,3862 p = 0,1224
Hiányzó válaszok száma: 4

K_532 *Nem tudom, hogy a banki számláján mennyi pénz van.*
JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT?

K-532	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
bankszámla	76 36,0	39 36,4	115 36,2
banki számla	135 64,0	68 63,6	203 63,8
Oszlopössz.	211 66,4	107 33,6	318 100,0

khi-négyzet = 0,00568 p = 0,9399
Hiányzó válaszok száma: 5

K_534 *Az ilyen dolgokat mindig a barátokkal beszélem meg, felnőtt emberekkel soha.*
JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT?

K-534	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
barátokkal	24 11,5	9 8,5	33 10,5
barátaimmal	185 88,5	97 91,5	282 89,5
Oszlopössz.	209 66,3	106 33,7	315 100,0

khi-négyzet = 0,6716 p = 0,4124
Hiányzó válaszok száma: 8

K_535 *A szerződő felek a megállapodást közjegyző előtt írásban foglalták.*
JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT?

K-535	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
írásba	63 30,1	46 43,0	109 34,5
írásban	146 69,9	61 57,0	207 65,5
Oszlopössz.	209 66,1	107 33,9	316 100,0

khi-négyzet = 5,1693 p = 0,0229
Hiányzó válaszok száma: 7

K_536 *Ha szellőztetni akarok, így kérek engedélyt: Ki tudom nyitni az ablakot?*
JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT?

K-536	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
kinyithatom	151 71,6	87 81,3	238 74,8
ki tudom nyitni	60 28,4	20 18,7	80 25,2
Oszlopössz.	211 66,4	107 33,6	318 100,0

khi-négyzet = 3,5804 p = 0,0584
Hiányzó válaszok száma: 5

K_537 *Már dél lesz, mire megérkezünk a barátaimmal a szülővárosomban a családomhoz.*
JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT?

K-537	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
szülővárosomba	100 47,6	63 58,9	163 51,4
szülővárosomban	110 52,4	44 41,1	154 48,6
Oszlopössz.	210 66,2	107 33,8	317 100,0

khi-négyzet = 3,5974 p = 0,0578
Hiányzó válaszok száma: 6

K_538 *Tájékoztatjuk ügyfeleinket, hogy a bankkönyvecskéket a jövő hónapban cseréljük ki. JÓNAK TARTJA-E A KÖVETKEZŐ MONDATOT?*

K-538	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
bankkönyveket	37	54	91
	17,8	52,4	29,3
bankkönyvecskéket	171	49	220
	82,2	47,6	70,7
Oszlopössz.	208	103	311
	66,9	33,1	100,0

khi-négyzet = 39,9319 $p = 0,0000$
Hiányzó válaszok száma: 12

K_601 *A képviselők az okokat ... tartották. MÉLYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?*

K-601	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
komolyaknak	70	32	102
	32,7	29,9	31,8
komolynak	144	75	219
	67,3	70,1	68,2
Oszlopössz.	214	107	321
	66,7	33,3	100,0

khi-négyzet = 0,2586 $p = 0,6110$
Hiányzó válaszok száma: 2

K_602 *Miért sírsz, kis bogaram? Megütötte a ...? MÉLYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?*

K-602	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
kezezsékédet	103	36	139
	47,7	33,6	43,0
kis kezedet	113	71	90
	52,3	66,4	57,0
Oszlopössz.	216	107	323
	66,9	33,1	100,0

khi-négyzet = 5,7538 $p = 0,0164$
Hiányzó válaszok száma: 0

K_603 *A repülőgépek megsértették Svájc... MÉLYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?*

K-603	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
légi terét	61	10	71
	28,5	9,3	22,1
légterét	153	97	250
	71,5	90,7	77,9
Oszlopössz.	214	107	321
	66,7	33,3	100,0

khi-négyzet = 15,200 $p = 0,0001$
Hiányzó válaszok száma: 2

K_604 *Az autós moziban az utasok ... ülve nézhetik a filmet.*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-604	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
autókban	39	14	53
	18,1	13,1	16,4
autóban	177	93	270
	81,9	86,9	83,6
Oszlopössz.	216	107	323
	66,9	33,1	100,0

khi-négyzet = 1,2893 p = 0,2561
Hiányzó válaszok száma: 0

K_605 *Fáj a fejem, mert a szomszéd egész délután...*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-605	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
hegedűn játszott	35	17	52
	16,2	15,9	16,1
hegedült	181	90	271
	83,8	84,1	83,9
Oszlopössz.	216	107	323
	66,9	33,1	100,0

khi-négyzet = 0,0052 p = 0,9420
Hiányzó válaszok száma: 0

K_606 *Fiúk, nem attól váltok..., hogy elvégeztek az iskolát, hanem attól, hogy tüzet oltotok.*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-606	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
tűzoltókká	115	47	162
	53,5	43,9	50,3
tűzoltóvá	100	60	160
	46,5	56,1	49,7
Oszlopössz.	215	107	322
	66,8	33,2	100,0

khi-négyzet = 2,6136 p = 0,1059
Hiányzó válaszok száma: 1

K_607 *Mindjárt kész az ebéd...*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-607	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
ne légy türelmetlen	87	45	132
	40,8	42,5	41,4
ne türelmetlenkedj	126	61	187
	59,2	57,5	58,6
Oszlopössz.	213	106	319
	66,8	33,2	100,0

khi-négyzet = 0,0754 p = 0,7836
Hiányzó válaszok száma: 4

K_608 *Itt van még Péter? - Itt, de már...*

MÉLYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-608	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
készül menni	61 28,4	9 8,4	70 21,7
menni készül	154 71,6	98 91,6	252 78,3
Oszlopössz.	215 66,8	107 33,2	322 100,0

khi-négyzet = 16,7316 p = 0,0004

Hiányzó válaszok száma: 1

K_609 *Az egyik ismerősöm fia ...volt katona.*

MÉLYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-609	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
Craiován	155 72,8	34 32,1	189 59,2
Craiovában	58 27,2	72 67,9	130 40,8
Oszlopössz.	213 66,8	106 33,2	319 100,0

khi-négyzet = 48,5447 p = 0,0000

Hiányzó válaszok száma: 4

K_610 *Az osztályban senki sem...*

MÉLYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-610	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
magasabb, mint ő	77 36,2	18 16,8	95 29,5
magasabb nála	136 63,8	89 83,2	225 70,3
Oszlopössz.	213 66,6	107 33,4	320 100,0

khi-négyzet = 12,7459 p = 0,0003

Hiányzó válaszok száma: 3

K_611 *A fiúk még tavaly jelentkeztek...*

MÉLYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-611	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
tűzoltóknak	79 37,1	16 15,1	95 29,8
tűzoltónak	134 62,9	90 84,9	224 70,2
Oszlopössz.	213 66,8	106 33,2	319 100,0

khi-négyzet = 16,3737 p = 0,0000

Hiányzó válaszok száma: 4

K_612 *Azt hiszem, ebéd után mindenkinek jól esik egy ... – mondta a háziasszony kedves mosollyal.*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-612	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
kávécseka	10 4,7	2 1,9	12 3,7
kávé	205 95,3	105 98,1	310 96,3
Oszlopössz.	215 66,8	107 33,2	322 100,0

K_613 *A tükör előtt hosszan...*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-613	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
szépítette magát	133 62,7	21 20,0	154 48,6
szépítkezett	79 37,3	84 80,0	163 51,4
Oszlopössz.	212 66,9	105 33,1	317 100,0

khi-négyzet = 51,3405 p = 0,0000
Hiányzó válaszok száma: 6

K_614 *Kár, hogy már nem megy a moziban a Superman, mert szívesen...*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-614	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
megnéznék	170 80,2	106 99,1	276 86,5
megnéznők	42 19,8	1 0,9	43 13,5
Oszlopössz.	212 66,5	107 33,5	319 100,0

khi-négyzet = 21,7263 p = 0,0000
Hiányzó válaszok száma: 4

K_615 *Találkoztam Hedviggel, s..., hogy vegyen nekem egy kiflit.*
MELYIK VÁLASZ ILLIK BELE JOBBAN A MONDATBA?

K-615	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
megkértem	172 80,0	77 72,6	249 77,6
megkértem öt	43 20,0	29 27,4	72 22,4
Oszlopössz.	215 67,0	106 33,0	321 100,0

khi-négyzet = 2,2095 p = 0,1371
Hiányzó válaszok száma: 2

K_621 *Patrícia magasabb Klaudiá..., pedig egy évvel fiatalabb.*

ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-621	Erdély	Magyaro.	Sorössz.
Klaudiánál	201	104	305
	96,2	97,2	96,5
Klaudiától	8	3	11
	3,8	2,8	3,5
Oszlopössz.	209	107	316
	66,6	33,4	100,0

K_622 *Azt akarom, hogy ő nyi... ki az ajtót.*

ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-622	Erdély	Magyaro.	Sorössz.
nyissa	166	103	269
	76,9	96,3	83,3
nyítja	8	4	12
	3,7	3,7	3,7
nyitsa	42		42
	19,4		13
Oszlopössz.	216	107	323
	66,9	33,1	100,0

khi-négyzet = 24,043 p = 0,0000

Hiányzó válaszok száma: 0

K_623 *Középiskolánk... sok szakképzetlen pedagógus tanít.*

ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-623	Erdély	Magyaro.	Sorössz.
-ba(n)	203	102	305
	100,0	98,1	99,3
-on		2	2
		1,9	0,7
Oszlopössz.	203	104	307
	67,3	32,7	100,0

K_624 *Jó napot kívánok. A főnök... jöttem, panaszt szeretnék tenni.*

ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-612	Erdély	Magyaro.	Sorössz.
főnökhöz	181	104	285
	100,0	100,0	100,0
Oszlopössz.	181	104	285
	63,5	36,5	100,0

khi-négyzet = nem számolható ki

Hiányzó válaszok száma: 38

K_625 Kovács János azt kérte, hogy a jelölő bizottság tekintsen el attól, hogy őt titkárrá jelölje és ...
 ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-625	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
megválassza	165	85	250
	97,1	94,4	89,0
megválasztja	5	5	10
	2,9	5,6	11,0
Oszlopössz.	170	90	260
	65,4	34,6	100,0

K_626 Erzsébet nének fáj a szíve..., Kati nének meg a lába... is fáj...
 ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-626	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
fáj a lába	193	93	286
	91,9	94,9	92,9
lábai	17	5	22
	8,1	5,1	7,1
Oszlopössz.	210	98	308
	68,2	31,8	100,0

khi-négyzet = 0,9025 p = 0,3421
 Hiányzó válaszok száma: 15

K_627 Mi is megven... azt a malacot, de egy kicsit drágán adják.
 ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-627	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
megvennék	173	106	279
	87,4	100,0	91,8
megvennők	25		25
	12,6		8,2
Oszlopössz.	198	106	304
	65,1	34,9	100,0

khi-négyzet = 14,583 p = 0,0000
 Hiányzó válaszok száma: 19

K_628 Ha Péter rosszul váloga... meg a barátait, pórul jár.
 ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-628	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
válogatja	170	97	267
	91,4	96,0	93,0
válogassa	16	4	20
	8,6	4,0	7,0
Oszlopössz.	186	101	287
	64,8	35,2	100,0

khi-négyzet = 2,175 p = 0,1402
 Hiányzó válaszok száma: 36

K_629 *Minék ez a halogatás?! Nem szeretem ha valaki elhala... a döntéseket.*
ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ VÉGZŐDÉST VAGY SZÓT!

K-629	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
elhalasztja	143	86	229
	71,1	84,3	73,4
elhalassza	58	16	74
	28,9	15,7	26,6
Oszlopössz.	201	102	303
	66,3	33,7	100,0

khi-négyzet = 6,358 $p = 0,0117$
Hiányzó válaszok száma: 20

K_631 *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát...*
ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ FOGLALKOZÁSNEVET!

K-631	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
tanár	35	61	96
	16,6	58,7	30,5
tanárnő	176	43	219
	83,4	41,3	69,5
Oszlopössz.	211	104	315
	67,0	33,0	100,0

khi-négyzet = 58,1804 $p = 0,0000$
Hiányzó válaszok száma: 8

K_632 *Tavaly kinevezték az iskola élére, most tehát már ... is.*
ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ FOGLALKOZÁSNEVET!

K-632	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
igazgató	135	85	220
	66,2	82,5	71,7
igazgatónő	69	18	87
	33,8	17,5	28,3
Oszlopössz.	204	103	307
	66,4	33,6	100,0

khi-négyzet = 9,0070 $p = 0,0026$
Hiányzó válaszok száma: 16

K_633 *Kovács Julit már régóta ismerem. Mióta ideköltöztünk nála csináltatom a frizurámat, vagyis ő a ...*
ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLÓ FOGLALKOZÁSNEVET!

K-633	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
fodrászom	80	94	174
	38,1	89,5	55,2
fodrásznőm	130	11	141
	61,9	10,5	4,8
Oszlopössz.	210	105	315
	66,7	33,3	100,0

khi-négyzet = 74,8789 $p = 0,0000$
Hiányzó válaszok száma: 8

K_634 *A legutóbbi választásokon számos nő került a falvak és városok élére. A mi városunkban Nagy Ilona lett a ...*

ÍRJON A PONTOK HELYÉRE EGY ODAILLŐ FOGLALKOZÁSNEVET!

K-634	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
polgármester	129 64,5	91 88,3	220 72,6
polgármesternő	71 35,5	12 11,7	83 27,4
Oszlopössz.	200 66,0	103 34,0	303 100,0

khi-négyzet = 19,4432 p = 0,0000
Hiányzó válaszok száma: 20

K_641 *A menekültügyi főbiztosnak meg kell oldania a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.*

ÉRTÉKELJE AZ ALÁBBI NÉGY MONDATOT!

K-641	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	97 46,4	56 52,8	153 48,6
elfogadható	88 42,1	41 38,7	129 41,0
elég rossz	16 7,7	8 7,5	24 7,6
nagyon rossz	8 3,8	1 0,9	9 2,9
Oszlopössz.	209 66,3	106 33,7	315 100,0

khi-négyzet = 2,8471 p = 0,4158
Hiányzó válaszok száma: 8

K_642 *A menekültügyi főbiztosnak meg kell oldani a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.*

ÉRTÉKELJE AZ ALÁBBI NÉGY MONDATOT!

K-642	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	44 21,7	28 26,9	72 23,5
elfogadható	90 44,3	55 52,9	145 47,2
elég rossz	59 29,1	16 15,4	75 24,4
nagyon rossz	10 4,9	5 4,8	15 4,9
Oszlopössz.	203 66,1	104 33,9	307 100,0

khi-négyzet = 7,1413 p = 0,0675
Hiányzó válaszok száma: 16

K_643 *A menekültügyi főbiztos meg kell oldja a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.*
ÉRTÉKELJE AZ ALÁBBI NÉGY MONDATOT!

K-643	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	43 21,0	22 21,2	65 21,0
elfogadható	99 48,3	45 43,3	144 46,6
elég rossz	45 22,0	28 26,9	73 23,6
nagyon rossz	18 8,8	9 8,7	27 8,7
Oszlopössz.	205 66,3	104 33,7	309 100,0

khi-négyzet = 1,0978 $p = 0,7775$
Hiányzó válaszok száma: 14

K_644 *A menekültügyi főbiztos meg kell oldja a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.*
Értékelje az alábbi négy mondatot!

K-644	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
nagyon jó	111 55,0	8 7,8	119 39,0
elfogadható	66 32,7	30 29,1	96 31,5
elég rossz	21 10,4	33 32,0	54 17,7
nagyon rossz	4 2,0	32 31,1	36 11,8
Oszlopössz.	202 66,2	103 33,8	305 100,0

khi-négyzet = 106,144 $p = 0,0000$
Hiányzó válaszok száma: 18

HOL BESZÉLIK LEGSZEBBEN A MAGYAR NYELVET?

LEGSZEBB	Erdély	Magyaró.	Sorössz.
Budapest	28 13,8	20 19,6	48 15,7
Mo-vidék	17 8,4	34 33,3	51 16,7
Mo-falu	3 1,5	29 28,4	32 10,5
Erdély	154 75,9	19 18,6	173 56,7
Felvidék	1 0,5		1 0,3
Oszlopössz.	203 66,6	102 33,4	305 100,0

khi-négyzet = 113,4687 $p = 0,0000$
Hiányzó válaszok száma: 18

B. Az adatközlőkre vonatkozó adatok

ÉLETKOR	Erdély	Magyaro.	Sorössz.
13–32 éves	68 31,5	33 31,7	101 31,6
33–53 éves	78 36,1	42 40,4	120 37,5
54–85 éves	70 32,4	29 27,39	99 30,9
Oszlopössz.	216 67,5	104 32,5	320 100,0

khi-négyzet = 0,8074 p = 0,6678
 Hiányzó válaszok száma: 3

VÉGZETTSÉG	Erdély	Magyaro.	Sorössz.
Alsófok	132 61,1	55 53,4	187 58,6
Felsőfok	84 38,9	48 46,6	132 41,4
Oszlopössz.	216 67,7	103 32,3	319 100,0

khi-négyzet = 1,7104 p = 0,1909
 Hiányzó válaszok száma: 4

NEME	Erdély	Magyaro.	Sorössz.
Férfi	111 51,4	47 43,9	158 48,9
Nő	105 48,6	60 56,1	165 51,1
Oszlopössz.	216 66,9	107 33,1	323 100,0

khi-négyzet = 1,5951 p = 0,2065
 Hiányzó válaszok száma: 0

KONTRA MIKLÓS–PÉNTEK JÁNOS–SZILÁGYI N. SÁNDOR

SZEMLE

IMRE ZOLTÁN (szerk.), **Átvilágítás. A magyar színház európai kontextusban.** Áron Kiadó. Budapest, 2004. 248 lap.

Az Imre Zoltán szerkesztette, színházi vonatkozású tanulmánykötet immár hét éve, hogy megjelent, recenzens mégis csak most, hét év elteltével szándékszik a kötetről írni. Késve érkezik tehát a recenzió, mégis időszerűen, hiszen a kötet megjelenése óta eltelt időszak még inkább jelzi, mennyire aktuálisak e tanulmányok megközelítésmódjai, kérdésfelvetései. Annál is inkább, mivel néhány tanulmányból azóta bibliográfiai tétel lett különböző egyetemeken (hogy csak egyetlen példát említsek: Kiss Gabriella *A kockázat színháza* című tanulmánya a *Magyar színháztörténet* elnevezésű diszciplínán belül a veszprémi Pannon Egyetemen, illetve a pécsi Bölcsészkar *Maszk és társai: színészetelméleti fogalmak* nevű tantárgy keretén belül), vagy gyakori hivatkozási ponttá vált (mint pl. Jákfalvi Magdolna *A nézés öröme* című, az avantgárd színházról szóló tanulmánya). Tehát öt szerző, kilenc tanulmány és egy előszó – ezt kínálja nekünk az *Átvilágítás*.

A kötethez írott előszóban Szegedy-Maszák Mihály az itt közölt fiatal szerzők merészen kezdeményező tevékenységére hívja fel a figyelmet. A kötet anyagának újszerűségét abban látja, hogy a színháztudomány egyre inkább függetlenedik az irodalomtörténet-írástól – most már szemmel láthatóan Magyarországon is.

A kötet a *Recepció és kreativitás* sorozatban jelent meg, s e két fogalmat és azok viszonyát járja körül színházi viszonylatban Kékesi Kun Árpád nyitótanulmánya is (*Recepció és kreativitás a színház(kultúra)ban*). Kékesi expliciten is kiemeli azt az esszenciális alapelvet (amely nem mellesleg a kötet többi tanulmányának szemléletmódját is implicit módon meghatározza), miszerint a recepció és kreativitás csak látszólag oppozíciói egymásnak, valójában nagyon is összetartozó tevékenységek. Amennyiben a színész megtestesít, alkot, a néző pedig néz, befogad, annyiban látszólag az előbbi pusztán a kreativitással, utóbbi a receptivitással áll kapcsolatban, azonban az alkotás mozzanatában éppúgy szerepet játszik a recepció is, mint a befogadás mozzanatában a kreativitás. Ezt a belátást Kékesi hermeneutikai alapállásából fejti ki, amikor kiemeli, hogy „a dráma nem inkarnálódik automatikusan a színpadon: a színrevitel megköveteli a szöveg értelmezését az alkotók részéről, s épp ebben az értelmezésben érhető tetten a recepció aktusa. Egyetlen előadásszöveg sem képes ugyanis többet nyújtani, mint a dramatikusság részleges olvasatát, amit lamentáció nélkül érdemes tudomásul venni, hiszen a megértés parcialitásának a következménye” (11).

Kékesi bevezető tanulmányát a kötet szerkesztő Imre Zoltán három alapos tanulmánya követi, s mindhárom összefügg valamilyen módon a nemzeti színház, a (nemzeti) kánon és a színház emlékezetének fogalmaival. Az első tanulmányban („*Nemzet színháza*”: *A Pesti Magyar (1840-től Nemzeti) Színház (1837) létrehozása*) a szerző a nemzeti színházak létrehozását taglalja, különös tekintettel a Pesti Magyar Színház (később Nemzeti Színház) megalapítására, illetve „a nemzet színházának” funkcióira kérdez rá.

Imre Zoltán egy komparatív vizsgálatban mutat rá: a nemzeti színház elképzelése Nyugat-Európa néhány országában, mint pl. Németországban és Ausztriában a birodalomegyesítési modell részeként tételeződik, míg Kelet-Európában a nemzet egyesítésének, a nemzeti identitás és kultúra létrehozásának eszköze és motorja. A színházról mint multifunkcionális intézményről gondolkodik, s Peggy Phelan elképzeléseire támaszkodva kifejti: „a színház intézményként, jelenségként, sőt épületként is egyaránt felhasználható arra, hogy egy virtuális közösség reprezentációjaként valós, bárha ideiglenes közösséget foglaljon magába” (27). Nem utolsó sorban a tanulmány a Pesti Magyar Színház nyitó előadását, Vörösmarty *Árpád ébredését* is szemügyre veszi ebben a kontextusban.

Imre második tanulmánya a kánon/nemzeti kánon, színház/nemzeti színház fogalmi mentén vizsgálja a *Bánk bán* 1930-as mise-en-scène-je körül kialakult vitát. Arra keresi a választ, hogy Jánosi Gábor országgyűlési képviselő miért tiltakozik 1928-ban az ellen, hogy a Nemzeti Színház igazgatója, Hevesi Sándor dramaturgiai változtatásokat szeretne végrehajtani Katona darabján. Válaszát Jan Assmann *szent szöveg és kanonizált szöveg* terminusai mentén fogalmazza meg, ahol a szent szöveg nem értelmezést kíván, hanem „rituális védelemben részesített recitálást”, a kanonizált szöveg viszont megkívánja az értelmezést. Ebben a kontextusban Jánosi nyilvánvalóan szent szöveggént kezeli a *Bánk bánt*, s ilyenként érvelése is színházellenes: a színházi előadást az elsődlegesnek tekintett irodalmi szöveg csak másodlagos származékként fogja föl.

A szerző kötetben szereplő utolsó tanulmánya egy, az előzőhöz hasonló vitát és annak körülményeit veszi szemügyre, mégpedig a Nemzeti Színház 1955-ös *Tragédia*-előadását és Rákosi Mátyás viszonyát a darabhoz, s teszi mindezt az 1950-es évek kulturális, politikai és társadalmi kontextusában megvilágítva, valamint a politikai célokra használt teatralitás és a színház emlékezetének viszonylatában. Imre Zoltán mindhárom tanulmányában Jan Assmann és Pierre Nora jelenti a fő hivatkozási alapot, előbbi *A kulturális emlékezet* című könyvének tanulságai kapcsán, utóbbi a *lieux de mémoire*-okról, azaz az emlékezet helyeiről szóló elképzelése okán.

A diktatúra nyomása alatt létező színháztól egy ugrás, és máris a radikális színházi kísérletek korszakánál, az avantgárd színház paradigmájánál tartunk Jákfalvi Magdolna jóvoltából. *A nézés öröme* című tanulmány kérdései: mennyiben ötvöződnek a különféle színházművészeti formák – a mozgásművészet, a teátrális vizualitás és a testnyelv az avantgárd színházművészetben? Mi teszi történetileg autentikussá az individuális morál szintjén elutasítandó voyeur szituációt, mi adja a nézés örömét? Nemfüggő lehet-e a színházi azonosulás, genderfüggő-e a színházi öröm? Meg lehet-e különböztetni a férfi és női nézést? Izgalmas irányvonala a tanulmánynak az az elgondolás, amely a klasszikus balett testértelmezését veti össze az avantgárd színház testkoncepciójával: „Az avantgárd színház felszabadította a testet a játék előtti képzés gyötrelmei alól, és a test gyötresének folyamatát a színpadra helyezte. [...] A nézés jelenében fizikai fájdalmat megszenvedő test az alakítás és a játék »mintha« koordinátáit söpri el” (102).

Nagy Gabriella Ágnes, a szerkesztő Imre Zoltánhoz hasonlóan szintén három tanulmánnyal képviselteti magát és kutatásait a kötetben. Első írása a magyar színházi élet 1945 utáni állapotához kíván bevezetőt nyújtani, a korszak repertoárjára, a színházak államosításának folyamatára, valamint a kultúrák színházbeli találkozására lévő kíváncsi. Az interkulturális színház fogalma mellett szót ejt – Patrice Pavis nyomán – intrakulturális, transzkulturális, ultrakulturális, prekulturális, posztkulturális és metakulturális

színházi jelenségekről is. Másik két tanulmánya transzkulturális előadásokat vizsgál: Magyarországon bemutatott Shakespeare-előadásokat, illetve egy Molnár Ferenc-darab amerikai megvalósítását. Előbbi Shakespeare magyarországi recepcióját és fordításait vázolja föl, kiemelve, hogy a fordítások nagyrészt nem az angol szövegre bázisoztak, hanem többnyire közvetítő nyelvre, a németre támaszkodtak (kivétel Döbrentei Gábor 1812-es *Macbeth*-fordítása, amely az angol szövegre alapoz), továbbá az egész 18–19. századi színjátszást a Shakespeare-szövegek szabad átírása jellemezte. Előbb volt Magyarországon Shakespeare-kultusz, minthogy magukkal a művekkel ismerkedett volna a közönség. E kontextusteremtést követően Nagy részletesen elemzi Peter Brook két Shakespeare-produkcióját: az 1964-es vendégjátékot, a *Lear királyt*, illetve a Zsámbéki Gábor rendezte 1974-es *Ahogy tetsziket*, amelyre – a rendező bevallása szerint – nem annyira a vendégjáték, mint inkább Brook könyve, *Az üres tér* hatott.

A kötetben szereplő harmadik tanulmányában Nagy Gabriella Ágnes az előzőhöz képest egy fordított irányú transzkulturális előadást és drámafordítást vizsgál, mégpedig Molnár Ferenc *Játék a kastélyban* című drámájának amerikai fordítását és színrevitelét. A darabot P. G. Wodehouse „amerikanisította” mind szövegileg, mind kulturálisan úgy, hogy soha nem látta a magyar szöveget – állítólag nyersfordítás és cselekményvázlat alapján dolgozott. Ennek ellenére „hűséges” fordítást készített – írja Nagy, némi dramaturgiai, poétikai módosítással. A magyar szöveg és az angol fordítás részletes összevetésekor a szerző a drámafordításnak, mint a fordítás egy speciális esetének bizonyos alapproblémáira is felhívja a figyelmet, végül pedig a rendezői koncepciót is górcső alá veszi.

A kötetet záró monumentális tanulmányt Kiss Gabriella jegyzi, aki *A kockázat színháza* című írásában az előadás-elemzés módszertani problémáit feszegeti igen beható módon. Arra vállalkozik, hogy a módszertani reflexió igényével közelítsen a kortárs európai és magyar rendezői színház kapcsolatához. Főbb orientációs pontjai Hans-Thies Lehmann, Patrice Pavis, Erika Fisher-Lichte, Michel Foucault, Gilles Deleuze és Wolfgang Welsh munkái.

A színházat olvasó e kötetben mind tematikailag, mind módszertanilag színes válogatást kap az elmúlt évek színháztudományának új irányjaiból. Egyrészt hangsúlyos a kötetben a nemzeti színházak és a nemzeti színházi kánon problémaköre, s e terület annál is inkább aktuális és izgalmas megközelítésekkel kecsegtet, mivel a Nemzeti Színház koncepciója, repertoárja nemcsak indulásakor robbantott ki éles vitákat, hanem a mai napig is. Másfelől a kötet másik erős irányvonala az avantgárd, illetve kortárs színházi trendek és jelenségek feldolgozása köré csoportosul. De legyen szó bár a Nemzeti Színház egy előadásáról, vagy akár az avantgárd színházi paradigma jelenségeiről, a kötet szerzői minden esetben európai kontextusban is megmutatják a vizsgált kérdéskört.

ZSIGMOND ADÉL

MURÁDIN LÁSZLÓ, **Erdélyi magyar nyelvföldrajz**. Nyelvészeti tanulmányok. Europrint Könyvkiadó. Nagyvárad, 2010. 358 l., 1 térkép.

A magyar dialektológia Juhász Dezsőtől több mint tíz éve megfogalmazott igényének (I. MNy. XCIII, 203) tett eleget Murádin László válogatott tanulmányai gyűjteményes kötetének összeállításával, amelyet a nagyváradi Europrint Könyvkiadó a

közelmúltban jelentetett meg. A szerző 80. születésnapjára kiadott kötet vallomás és számadás is, de egyidőben jelzi az életmű fő vonulatát, mely a nyelvföldrajzi kutatásokhoz kapcsolódik.

A jubileumi kiadvány szerkezeti felépítésére nézve hagyományos. A negyvenegy tanulmány alkotta főszövegét az *Előszó* vezeti be (3–4) és a *Tartalom* (358–9), valamint a borítóhoz csatolt mellékletként *A kutatópontok térképe* zárja.

A szerzői *Előszó* a kötetbeli tanulmányok jellegzetes vizsgálati szemléletéről, leírási módszeréről, a nyelvföldrajzról tájékoztat, amelynek „Lényege, hogy minden fontos hangtani és alaktani sajátosságot, a hagyományos népi kultúra szókincséből reprezentatív mennyiséget felölelő kérdőfüzet segítségével a vizsgált terület kijelölt településeiben, kutatópontjain a kérdésekre adott feleletek alapján felmérje, és térképlapokon, a térképlapok alapján összeállt nyelvatlasz formájában szemléltesse [...] A megfelelő számú térképlap alapján összeállt nyelvatlasz teszi lehetővé a különböző nyelvjárás-csoportok rendszerszerű leírását, a nyelvjárástípusok összehasonlítását, a jelenségek, a rendszertagok területi elhatárolását, és az adott nyelvjárás meg az irodalmi nyelv viszonyának megállapítását” (4).

Az *Előszót* követő nyelvészeti tanulmányok tömbösített tematikus sora bepillantást nyújt az empirikus irányultságú nyelvföldrajz szerzőtől művelt területeire. A nyelvföldrajzi szemlélet meghatározta sorrendiségük alapján ezek közül mindenekelőtt a központi kutatási területet képező forráskutatások kerülnek bemutatásra, amelyek a kolozsvári nyelvészeti iskola kutatási programjának szerves részeként a romániai magyar nyelvjárás-használat legfontosabb, legjellegzetesebb tényeinek, adatainak egyrészt gyűjtési, másrészt speciális forrásmunkákban, nyelvjárási atlaszokban való munkálatait fogják át. A forráskutatások tanulmánytömbjének két kutatómódszertani és tudománytörténeti tanulmánya közül a *Mutatvány az Aranyosszéki tájnyelvi atlasz-ból* című első tanulmány (5–13), amelynek sorrendiségét a szülőföldhöz való kötődés szubjektív élménye határozza meg, az 1956 és 1959 közötti aranyosvidéki tájatlaskutatásokat összegezi, kifejtve a gyűjtés motivációs hátterét, kitérve a nyelvjárás általános és sajátos kérdéseire egyaránt. A magyar, román–magyar és vegyes lakosságú régió nyelvjárási nyelvhasználatából adódó sajátos forráskutatási kérdések között a kutatóponthálózat és a vidék legsajátosabb nyelvi jelenségeit felmérő kérdőív problémája emelhető ki. A tájatlaskutatás leglényegesebb összetevője, az abszolút sűrűségű kutatóponthálózat ez esetben abban módosult, hogy a vizsgálatok Belső-Erdély magyarlakta kistérségéből csak 30 magyar és vegyes lakosságú település „összefüggő góciát” fogják át, a 31 románok lakta településtől pedig természetesen eltekinteni.

A tanulmány a kiadásra még 1959-ben előkészített, de a kisebbségi körülményekből kifolyólag pillanatnyilag is kiadásra váró aranyosmelléki forrásmunka szerkesztési munkálataira, térképezési gyakorlatára is kitér, ugyanakkor szakfolyóiratban közölt mutató térképlapjai (1. *göröngy/göröngyös*, 2. *lámpa*, 3. *ökör/ökrök*), 5. *lámpaalj*, 6. *ételhordó*, 7. *kapóköveznek*, 8. *mókus*, 9. *gidó*, 10. *pancsol*, 11. *egyéves bárány*, 12. *kukoricahéj*) elemzésével a nyelvföldrajzi kutatás következő fázisát, a vizsgált nyelvjárási egység nyelvföldrajzi nyelvjárásleírását is előrevetíti.

A kötet forráskutatási tömbjének második tanulmánya *Lapok A romániai magyar nyelvjárások atlaszá-ból* címmel (14–27) a szerző címben feltüntetett főművének a „történetét, elvi és módszertani kérdéseit” körvonalazza, 1955 és 1994 közötti sajátos történetét írja le. A tanulmány *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá-t* „erdélyi

általános magyar nyelvatlasz”-ként mutatja be, amely a „kolozsvári iskola“ nyelvföldrajzi kutatási programjának általános atlaszterve alapján készült. Az atlasz 136 kutatópontja átfogja a romániai magyar nyelvjáróterület egészét, és 3379 kérdésből álló kérdőíve alapján feltárt felbecsülhetetlen értékű adatanyaga a romániai magyar nyelvjárósi nyelvhasználat alaprétegének legjellegzetesebb általános és sajátos nyelvi jelenségeit sorakoztatja fel.

A tanulmány végén a romániai magyar nyelvjárások térbeli rétegzettségét dokumentáló atlaszt nyolc térképlapjának bemutatása is illusztrálja (21. *göröngy*, 144. *bog*, 299. *gyom*, 148. *megdeged*, 341. *egres*, 352. *birtóka*, 332. *szőlőfürt*, 335. *csinja*), igazolva a nyelvjárósi atlasznak a nyelvjáróskutatásokban betöltött fontos szerepét.

A kötet tanulmányainak másik tömbjét a szerző forráskutatásain alapuló, azokat továbbvivő nyelvföldrajzi tanulmányok alkotják. Központi forrásmunkájuk a RMNyA. és az *Aranyosszéki tájnyelvi atlasz*, de *A moldvai csángó nyelvjáró atlasza* is, de esetenként más magyar és román nyelvjárósi atlaszokra is támaszkodnak. A nyelvföldrajzi forrásmunkák által feltárt adatanyag alapján vizsgálják a romániai magyar nyelvjárósi legjellegzetesebb hangtani, alaktani, szókészleteti jelenségeit, így vizsgálati tárgyuk szerint hang-, szóelem- és szóföldrajzi tanulmányok, amelyek körében előfordulnak találkozhatunk strukturális nyelvföldrajzi és tulajdonképpeni nyelvföldrajzi szakmunkákkal egyaránt.

A strukturális hangföldrajzi tanulmányok egyetlen kivétellel hangtani jelenségeket bemutató tanulmányok, amelyek egyik része a mezőségi nyelvjárósi régió: *A mezőségi a-zás* (61–6), *Az e/ö hangviszony a mezőségi nyelvjárósi régióban* (67–7), *Az á utáni o-zás elterjedtsége a mezőségi nyelvjárósi terület nyugati részén* (84–9), másik része pedig a romániai magyar nyelvjárósi terület legjellegzetesebb hangtani kérdéseivel foglalkozik: *Az e/ë fonémakülönbség megléte a romániai magyar nyelvjárósi területeken* (37–49), *A zárt i (~i)-zés erdélyi elterjedtsége* (50–60), *A tövégi ny: n váltakozása a romániai magyar nyelvjárósi területeken* (90–3), *Nyelvföldrajzi jegyzetek A romániai magyar nyelvjárósi atlaszának adataiból* (94–106), *Az -ít igeképző erdélyi nyelvjárósi hangalakja és alakulásmódja* (107–13). A kivételes monografikus tanulmány, *Miriszló nyelvjárósi magánhangzó-rendszere* (114–34). Részrendszertani vizsgálat, amely „relacionista fonológiai” vizsgálat útján állapítja meg egy mezőségi helyi nyelvjárósi jellegzetes magánhangzó-fonémáinak tíz tagú rendszerét, amelynek mezőségi jellege az állomány szintjén abból adódik elsősorban, hogy „az időtartam szerinti korreláció az /i, ü, u, o = i, ü, ó/ oppozíció” (132) megszűnt. De abban is, hogy az /ö/ fonéma helyett /æ/ igazolható alsó nyelvéllású magánhangzók sorában. A strukturális hangföldrajzi tanulmányok a vizsgált élőnyelvi hangtani jelenségek komplex strukturális nyelvföldrajzi megvilágításával pontosítják azok korábbi szakirodalmi képét, figyelmeztetve térbeli változatosságukra, részletező tipológiai leírásokkal rendszerezett összetettségeikre, sajátos eredetükre.

A strukturális szóföldrajzi tanulmányok a romániai magyar nyelvjárósi nyelvföldrajzi forrásmunkák feltárta szókészleteti változatosságát, gazdagságát vizsgálják jónéhány jellegzetes nyelvjárósi alaprétegbeli fogalomkör kapcsán: *A jelentésmező tagolása és a nyelvjárósi izoglosszák* (135–9), *Az ellik és rokon értelmű társainak jelentésköre* (140–6), *A 'tulajdont őrző személy' jelentésmező jelölése és tagolása a romániai magyar nyelvjárósi területeken* (147–59), *A kerítés és fajtáinak megnevezései az erdélyi magyar nyelvjárósi területeken* (160–8), *A 'burgonya' és a 'csicsóka' erdélyi elnevezéseinek szóföldrajzi és jelentésbeli összefüggéseihez* (169–78), *Háziállatok*

tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseihez (179–87), *Néhány gazdasági növénynév belső és területi összefüggéseihez* (197–203). Konkrét nyelvjárási régiókhoz kötött rendszerezéssel írják le a vizsgált fogalomkörök táji lexikai tagolódását, de a fogalomkörök mezővizsgálatával is foglalkoznak, amelyek nyomán sajátos szemantikai mikrorendszereket mutatnak ki a nyelvjárási szókészlet jelentéstani síkján, rámutatva az egymást kölcsönösen meghatározó rendszerösszetevők rendszerbeli helyére is.

A nyelvöldrajzi tanulmányok között *Az Aranyos-vidéki nyelvjárás, különös tekintettel a hangrendszerre* című a hangöldrajzi tanulmány (28–36), amely az aranyosszéki nyelvjárás csoport hangöldrajzi részeredményeinek nyelvjárástipológiai vetületeit taglalja, kimutatja, hogy a székely település- és népességtörténeti vonatkozások ellenére, a nyelvjárás rendszere mezőségi típusú.

A strukturális nyelvöldrajzi tanulmányok előbbi sorát néhány szóelemföldrajzi tanulmány is kiegészíti, amelyek ugyancsak rendszertani megközelítésben tárnak fel jellegzetes romániai magyar szóalaktani jelenségeket: *Adatok a határozószók nyelvjárási alakjaihoz* (334–6), *A v tövű igék egy csoportja a romániai magyar nyelvjárásokban* (337–40), *Egy vitatott nyelvhelyességi kérdés romániai magyar nyelvjárási háttere* (341–9), *A -ni, -nitt, -nul ~ -nül határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége* (350–7).

A szóföldrajzi tanulmányok száma azonban már jóval nagyobb. Ezek nagymértékű fogalomköri lexikális tagoltságot mutató lexémákkal: *Néhány apróvad neveinek erdélyi nyelvöldrajza* (188–91), *A rovarnevek nyelvjárási szókincséből* (192–6), *Virág- és növénynevek* (204–12), *Muskátli, pelargónia* (213–9), néprajzi vonatkozású szóanyaggal: *Nyelvöldrajzi adatok a kukorica szókincséhez* (220–31), *Nyelvöldrajzi adatok a magyar parasztság rétgazdálkodásának szókincséhez* (232–41), *Nyelvöldrajzi adatok az ekes földművelés szókincséhez* (242–50), *A szekér és részeinek nyelvjárási szókincséből* (251–58), *Adatok a népi gyermekjátékok szókincséhez* (259–66), *Állathívogató és -űző szavak erdélyi nyelvöldrajza* (267–94), *Állathangutánzó igék nyelvjárási alakjai* (295–306). Kontaktusjelenségekkel foglalkoznak: *Kútgárgya* (307–11), *Rómán nyelvi hatás az Aranyos-vidéki magyar nyelvjárás szókészletében* (312–8), *Néhány adat a román-magyar szövegnyelvi kölcsönzéshez* (319–21), *A nyelvújítási szókcsángó megfeleléseihez* (322–3), *Az összefoglaló megnevezések hiánya a moldvai csángó nyelvjárásban* (324–7), *A kétnyelvűség egy sajátos megnyilvánulása a moldvai csángó-magyarok nyelvi tudatában* (328–33).

A nyelvöldrajz erdélyi képviselőjének, Murádin Lászlónak újonnan megjelent kötete egyértelműen bizonyítja a nyelvöldrajz nyelvjáráskutatásokbeli fontosságát, egyrészt azt, hogy a nyelv térbeli dimenziója leghitelesebben csakis a térbeliséget előtérbe állító nyelvöldrajzi vizsgálati módszerrel tárható fel, másrészt azt, hogy a nyelvöldrajz ma már a dialektológia önálló kutatási területe is egyben, és eredményei szervesen egészítik ki a hagyományos dialektológia ismeretanyagát, amint azt a legújabb magyar dialektológiai szintézis, a *Magyar dialektológia* (Bp., 2001) is tanúsítja, amely megfelelő fejezeteiben Murádin László nyelvöldrajzi kutatási eredményeit is integrálja.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

HÍREK

ANTAL ÁRPÁD

(Nyujtód, 1925. július 24. – Kolozsvár, 2010. július 6.)

Talán egyetlen olyan volt tanítványa sincsen, akit a túlságosan is személyes érzések ne befolyásolnának abban, hogyan is írjon véglegesnek szánt búcsúztatót Antal Árpádról, a tudós tanárról, a különleges emberről és hűséges barátról. Bevallom, képtelen vagyok elvonatkoztatni attól a meghatározó szellemi és lelki hatásról, amit már legelső előadása keltett bennem, bennünk, magyar szakos hallgatóiban. Attól az esti órától kezdve a heti találkozások már szinte mindig a vacsoraidőbe nyúltak, de a menzáról elkésett fiúkat sem érdekelte más, mint a Tanár úr szavai. Ahogyan beszélt a reformkorról, Vörösmartyról, Aranyról, ahogyan a „miért szép?” titkára rákérdezett és kérdeztetett az egyes műalkotások kapcsán, és ahogyan hallgatott is reánk, a zöldfülüekre, amikor hozzászóltunk, az maga volt a csoda. Főként, mert mindig meghallgatott. És ez a tulajdonsága azóta is igen ritkának számító tanári erény, ehhez szeretet, szerénység, alázat kell a tudni vágyó fiatal iránt, bárki is legyen az illető.

Antal Árpád a Felső-Háromszéki Szentföld egyik falujában, Nyujtódon, született, őseit tekintve jobbágy rendű, katolikus családban, de anyai nagyanyja révén a katona rendhez is tartozik, egyik elődje az ágyúöntő Gábor Áron munkatársa volt. Az óvodát és az elemi románul végezte, majd a Kézdivásárhely melletti Kantán – az 1680-ban alapított, iskoladrámáiról híres minorita szellemi központban – járt gimnáziumba. Korán tagja lett a Püski-féle Magyar Élet Kiadó baráti körének, és Szabó Dezső írásainak, személyiségének egyik rajongója volt élete végéig. 1941 tavaszától cserkészként az ún. *regős had* tagja lett, és később a szárszói találkozókat megörökítő kötetből Németh László világszemlélete hatott rá erőteljesen. A kolozsvári egyetemre magyar–francia szakra iratkozván a Móricz Zsigmond Kollégiumba is felvették, részt vett a Mátyás szülőházának Kós Károly tervei alapján történt felújításában, amely egyúttal a kollégisták otthona lett. Közben Faragó Józseffel együtt megalapította a középiskolások Szabó Dezső kollégiumát.

Mint a korabeli fiatalok közül oly sokan mások, Márton Áron egyik hű követője lett, megszívlevén a püspök 1946-ban mondott szavait: „Óvakodjatok az illúzióktól, a hamis jelszavaktól és a csalfa látszatoktól! Ne vesztegessétek bizalmatokat méltatlan dolgokra és emberekre!” Részt vett az 1947 március 25-re tervezett Katolikus Ifjúsági Napok előkészítésében, amelyre Áron püspököt is várják. Mivel a hatóságok politikai demonstrációtól tartanak, Venczel József professzort, a már fiatalon kitűnt szociológust, elviszik. Amikor a romániai magyarok képviselőit szervező Magyar Népi Szövetség egyre inkább a Kommunista Párt eszközévé kezd válni, Áron püspök a papjait kilépteti az MNSZ-ből.

A balra tolódó hatalom nyomására a Bolyai Tudományegyetemen szolgáló vendégtanárokat sorra kiszorítják az országból, Gunda Bélának, Benedek Marcellnek, László Gyulának, Miskolczi Dezsőnek és másoknak menniük kell. Antal Árpád 1946

februárjától végzi az első évet, vizsgázik még Zolnai Bélánál (akinek szintén távoznia kell), Szabó T. Attilánál, György Lajosnál, Gunda Bélánál és László Gyulánál. Filozófiát is hallgat Gaál Gábornál és Tavaszy Sándornál. „Amikor Tavaszy professzor úr az értékekről kezd beszélni, azt nem lehet könnyezés nélkül hallgatni” – mondja Antal Árpád a Tánzos Vilmosnak adott életinterjújában.

Tanulmányait „felülről” megszakítva, 1948-ban bevonultatják a katonasághoz Botosani-ba, ahol belépni kényszerül a Pártba, és alapszervezeti titkárnak is választják.

Közben a kolozsvári egyetemen mélyreható változások veszik kezdetüket. 1950 végén egy ideig még Jancsó Elemér a tanszékvezető, kollégái közt még ott van Bajor Andor, Benkő Samu, Szigeti József, Abafáy Gusztáv, Szabédi László és Szabó György (ez utóbbi tanárunk egyébként klasszika-filológus, később a világirodalom előadója nyugdíjazásáig). Ám 1951 koratavasztól Gaál Gábor lesz a tanszékvezető, s a közben Fazakasvarsándra száműzött Benkő Samu is visszakerül tanársegédnek.

Antal Árpádot, mint egyik legfiatalabbat, a minisztérium, közvetlenül Bányai László a tankönyvek referensévé nevezi ki, ami nem kis ellenállással jár, ifjú felesége, Lia ugyanis gyermeket vár. Életében mindvégig igen fontos szerepet játszik a család, amelyért nem kevés áldozatot is hoz, miközben igyekszik eleget tenni az újabb meg újabb szakmai megbízásoknak. Az „emberpróbáló” ötvenes éveket tisztán sikerül átvészelnie, mialatt a magyar kommunisták egymás ideológiai kivégzésével vannak elfoglalva, és már-már csoda folytán ússza meg az 1956-os házsongárdi koszorúzás utáni megtorlást. Életinterjújában nagyon sok titkot tár fel az '56-os és azutáni eseményekről, de ezek most csupán zavarának abban, hogy illő kegyelettel emlékezzünk Antal Árpádra mint olyan alkotó értelmiségire, irodalomtörténészre, tanárra, nagylelkű és szerény emberre, akinek oly sokat köszönhetünk.

Szentiváni Mihály című monográfiája (1958) elsőként értékeli a teljesség igényével a költő életművét, közéleti szerepét s jelentőségét a magyar népiesség történetében. A Faragó Józseffel és Szabó T. Attilával közösen összeállított Kríza János című tanulmánykötetben (1965) közölt tanulmányának finom műelemzéseit, kor- és életrajzbemutatóját egy összefoglaló pályakép első fejezeteként méltatja a szakkritika. Több magyar klasszikus (Katona, Vörösmarty, Arany, Vajda, Mikszáth, Gárdonyi) műveinek hazai kiadását, s az Arany és Petőfi levelezése című kötetet (1973) vezette be és látta el jegyzetekkel. Munkásságát részletesebben, jelentőségének megfelelően méltatja a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon első kötete.

1950 és 1987 között volt a magyar irodalomtudományi tanszék oktatója, az utolsó másfél évtizedben az összevont nyelvészeti és irodalomtudományi tanszék vezető professzora, 1973 és 2007 között folyóiratunk, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények főszerkesztő-helyettese, mintegy biztosítéka volt a folyóirat tudományos színvonalának. 1990-től konzultáns professzor, akit e minőségében továbbra is foglalkoztattunk, bevonva őt a doktoriskola munkájába.

A mi Antal Árpádunk egész munkássága és nyitott lelkülete azt példázza számunkra, amit ő oly szívesen idéz egyik kedvenc költőjétől, Arany Jánostól: „A szellemet a legügyesebb kaloda-rendszer sem képes dugházban tartani.”

Béke poraira.

CS. GYIMESI ÉVA